низми мүбариз, дөјүшкән, мәтанәтли, ардычыл бир һуманизмдир.

Даһи сәнәткар јазмышдыр ки, үмумбәшәри пролетар һуманизми тарих вә елм тәрәфиндән әсасландырылмышдыр. Бу һуманизмдән исә әсас мәгсәд бүтүн гәбиләләрдән вә милләтләрдән олан әмәкчи халгы капиталын дәмир пәнчәсиндән тамамилә азад етмәкдир. Бу һәгиги инсанпәрвәр нәзәријјә шәксиз-шүбһәсиз сүбут етмишдир ки, капиталын дәмир пәнчәсини фәһләләр јарадырлар вә мәһз пролетарын өзү һүгугсуз бир диләнчи вәзијјәтиндә галараг капиталист үчүн «көзәл һәјат» јарадыр.

Бу ингилаби һуманизм капитализмә гаршы амансыз мүбаризә үчүн пролетариата тарихән әсасландырылмыш һагг верир, буржуа дүнјасынын ән ијрәнч әсасларыны дағытмаға вә мәһв етмәјә һагг верир. Бәшәријјәт тарихиндә илк дәфә олараг әсил инсанпәрвәрлик бир јарадычылыг гүввәси кими тәшкил олунур, јүз милјонларла әмәкчи адамы кичик бир әгәлијјәтин инсана јабанчы вә мә'насыз һөкмранлығындан хилас етмәји гаршысына мәгсәд гојур, физики әмәклә мәшғул олан јүз милјонларла адама дејир ки, мәһз бу әмәк мәдәнијјәтин бүтүн сәрвәтләрини јаратмышдыр вә пролетариат она әсасланараг јени үмумбәшәри сосиализм мәдәнијјәти јаратмалы, бу мәдәнијјәт исә бүтүн дүнјада әмәкчи инсанларын гардашлыг вә бирлијинә әсаслы шәкилдә хидмәт етмәлидир.

Инди бөјүк Горкинин арзуладығы бу үмумбәшәри сосиалист мәдәнијјәти, сосиалист әдәбијјаты јаранмыш, ирәлиләјир, бүтүн дүнјанын, мәзлум халгларын, Асија вә Африкада јашајан инсанларын гәһрәман мүбаризәсини, бәхтијар һәјат, сәадәт уғрунда, азадлыг вә истиглалијјәт уғрунда мүстәмләкәчиләр әлејһинә дөјүшләри тәрәннүм едир, онларын јолуну ишыгландырыр, онлары бөјүк бәшәри һуманист идеаллар уғрунда ирәлијә чағырыр, мүасир инсанын прометеј әмәјини, гадир тәфәккүрүнү әкс етдирмәк уғрунда чарпышыр.

Бөјүк сәнәткарын әсәрләри бу күн дә милјон-милјон инсанын гапысыны дөјүр, көзүнә ишыг верир, голуна гүввәт, үрәјинә мәтанәт, јарадычылығына илһам вә еһтирас!

ГУЛУ ХӘЛИЛОВ

Азәрбајчан романына аид бә'зи гејдләр

I

Бу башлыг бир чохларына үмуми көрүнә биләр. Һәгигәтән, бизим мәгсәдимиз кифајәт гәдәр зәнкин тарихә малик Азәрбајчан романынын кениш тәһлилини вермәк дејил, бу жанрын инкишафы илә әлагәдар бир сыра мүбаһисәли мәсәләләрә тохунмаг, ән көркәмли романчыларымыздан бә'зиләринин бир сыра јарадычылыг хүсусијјәтләри әтрафында сөһбәт ачмагдыр.

Азәрбајчан романынын тарихи һәләлик елми шәкилдә дәриндән өјрәнилмәмиш, онун јаранма, тәшәккүл дөврү гәти вә дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Анчаг јаранан ајры-ајры әсәрләрин, демәк олар ки, һамысы һаггында аз вә ја чох дәрәчәдә јазылмыш, фикир сөјләнмишдир. Бу романын бир сыра спесифик хүсусијјәтләрини тәһлил едән ики гијмәтли мәгаләни ајрыча гејд етмәк истәрдик. Јазычы Меһди Һүсејнин 1954-чү илдә чап етдирдији «Азәрбајчан романы һаггында», тәнгидчи вә алим М. Арифин «Азәрбајчан совет романы» (1957) адлы мәгаләләринин бөјүк тәдгиги әһәмијјәти вардыр. Һәр ики мәгаләдә Азәрбајчан совет романынын бир сыра идеја-бәдии хүсусијјәтләри дәриндән тәһлил едилмишдир. Бунунла бәрабәр, Азәрбајчанда роман жанрынын инкишафы илә әлагәдар бир чох мәсәләләрин изаһына вә ајдынлашдырылмасына еһтијач ајдын көрүнмәкдәдир. Һәмин мәгаләләрә сонракы илләрдә јазылан романларымыз бу еһтијачы даһа да артырыр.

Бә'зи јолдашлар Азәрбајчан романынын јаранмасыны отузунчу илләрлә бағлајыр, демәк, тарихи хејли мәһдудлашдырырлар. Тарихи фактлар исә көстәрир ки, бу мәсәләләри бир гәдәр дәгигләшдирмәјин вә даһа кениш мисштабда көтүрмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мә'лумдур ки, романын илк нүмунәләринә Рома вә јунан әдәбијјатында, гәдим Чин әдәбијјатында раст кәлмәк олур. «Роман» анлајышы исә јалныз XII—XIII әсрләрдә мејдана чыхмыш, бир термин, әдәби истилаһ кими ишләнмәјә башланмышдыр. Әслиндә, роман бир жанр кими дә ән чох бу әсрләрә тәсадүф едир. Һәлә XII әсрдә даһи Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәви өзүнүн «Хосров вә Ширин», «Искәндәрнамә» кими мәнзум романларыны јаратмышдыр. Өтәри дә олса гејд едәк ки, һеч бир халгын әдәбијјат тарихиндә мәнзум романла мәнсур романын тарихи бир-бириндән тәчрид едилмиш шәкилдә көтүрүлүб изаһ едилмир.

Бир чох тәдгигатчылар көстәрирләр ки, Јахын Шәрг әдәбијјатында XI әсрдә ири һәчмли епик жанр, о чүмләдән поема формасы артыг тәшәккүл етмишди.

Доғрудур, тарихи мәнбәләр һәлә ерамыздан әввәл епик гәһрәманлыг дастанларынын, гијмәтли сәнәт нүмунәләринин јарандығыны хәбәр верир. Бу дастанларын чоху итиб-батмыш, кәлиб бизә чатмамышдыр. Анчаг бу бир һәгигәтдир ки, үмумијјәтлә бүтүн Шәргдә поезија, лирик-епик жанр гүввәтли олмуш, онун өлмәз нүмунәләри јетишмишдир. Әкәр белә гәдим вә зәнкин бир ән'әнә олмасајды, Низами кими даһи бир сәнәткарын классик әсәрләри дә мејдана чыхмазды. Гәдимдә сәнәткар өз гүдрәтини нүмајиш етдирмәк үчүн диван бағламалы иди. Диван бағламајанлар һәгиги бөјүк сәнәткар сајылмырды. Бу диванлар исә нәзм илә олмалы иди. Чүнки сәнәткарын бөјүклүјү, сөзүн гүдрәти ән чох нәзмдә өзүнү көстәрирди. Бу фикрин ифадәсини Низаминин илк поемасы «Сирләр хәзинәси»ндә «Нәзмин нәсрдән јүксәклији һаггында» бөлмәсиндә дә көрүрүк. «Сөз алмазындан әлинә гылынч» алан шаир сөзә јүксәк гијмәт верир, нәзми нәсрдән үстүн тутуб јазыр ки, әкәр башы позуг, гафијәсиз сөзләр сәррафларын јанында гијмәт алмышса, онда аләми һејран едән, түкәнмәз шөһрәт газанан гафијәли сөзләри јарадан шаирләрин гүдрәтинә бах! Сөзүн әлдә етдији зәфәри һеч бир бајраг, гылынч газана билмәз. Сәркәрдәләрин ала билмәдији өлкәләри сөз фәтһ едир. Шаирә көрә, гијмәтли сөзүн јанында күмүш—торпагдыр. «Гызыл нә итдир» ки, сөзлә јухары башда отура! Нәзм вә нәср ики аләмдир; һәрәсинин өзүнә мәхсус хәзинәси вардыр, бунлары бир-биринә гаршы гојмаг олмаз. Лакин бу хәзинәнин гапысынын ачары ән чох шаирләрин дилинин алтындадыр. Башыпозуг сөзләри бир

аһәнкә, бир низама табе тутан шаирләр инсанлары сөзлә камиран едирләр. Шаирин насирдән әсас үстүнлүјү дә бундадыр

Әршин бүлбүлләридир, гәләм чалан шаирләр.
Гарғы һеј сә'ј етсә дә, олмаз бүлбүлә бәнзәр.

Бөјүк шаир өзүнүн өлмәз әсәрләрини мәһз гафијәли сөзүн, «мизана вурулмуш сөзүн» гүдрәти илә јаратмышдыр. Естетик көрүшләрини дәгиг ифадә едән Низами пулпәрәст, өз сазынын симләрини «јухарыларын» зәнгү илә дүзәлдән јалтаг шаирләри тәнгид едиб көстәрир ки, мә'дәндән бир лә'л чыхармаг үчүн мин зәһмәтә гатлашмаг лазымдыр. Јалныз бу заман илһамын јаратдығы әсәр «доғма өвлад сајылыр». Белә «көзәлин нәггашы» кимдирсә, о, сөз сәнәткарыдыр.

Низаминин сәнәтдә кениш епик форма сечмәси дә тәсадүфи дејилдир.

Кәрәк сөз мејданы кен олсун мүдам,
Атыны дөрд јана сәјиртсин илһам—

дејән Низами, бу кениш формадан бачарыгла истифадә етдијинә көрә Азәрбајҹан әдәбијјатында роман жанрынын баниси сајылыр. Иранын көркәмли алим вә шаири, мәшһур Низамишүнас Вәһид Дәсткирди «Әрмаған» журналында (1920-ҹи ил, № 1, сәһ. 51) һаглы олараг јазмышдыр ки, Низами әфсанәви гәһрәманлар јаратмаг вә роман јазмаг сәнәтинин баниси вә ихтирачысыдыр. О, өз ширин поемалары вә дузлу һекајәләри васитәси илә охуҹуну тәбиәтин сирләри вә һәјат фәлсәфәсинин рәмзләри илә таныш едир, бәшәр әхлагы вә инсанлыг вәзифәләринин шүурлара јеридилмәси ишиндә нәсиһәтчилијин ән јүксәк мөвгејини тутур.

Низамидән сонра, бир чох дүнја халгларынын әдәбијјатында олдуғу кими, Азәрбајҹан әдәбијјатында да XIX әсрә гәдәр мәнзум формада бир сыра епик әсәрләр јаранып. Лакин бу әсәрләрин аз бир гисми кәлиб алимизә чатдығындан, онлар һаггында әтрафлы бәһс ачмаг чәтиндир. Анҹаг һадисәләрә бир гәдәр диггәтлә јанашанда көрүрүк ки, бөјүк формалы епик әсәрләр һеч дә азалмамыш, әксинә, чохалмыш, гүввәтләнмишдир. Бу, ән чох јазылы әдәбијјат јолу илә дејил, шифаһи халг јарадыҹылығы, хүсусилә ашыг јарадыҹылығы васитәсилә олмушдур. Орта әсрләрин феодал мүһарибәләри, амансыз басгынлар, дағынтылар Азәрбајҹан халгына, онун сәнәтинә, мәдәнијјәтинә бөјүк зијанлар вурмушдур, бир сыра даһи алим вә шаирләримиз, сәнәт адамларымыз вәтәндән сүркүн олунмуш, дидәркин дүшүб Иран, Түркијә вә Һиндистан кими өлкәләрдә јашамаға мәҹбур олмуш, бир чохлары исә өлдүрүлмүшдүр. О заман јазылы әдәбијјатын инкишафы үчүн әлверишли шәраит јох иди. Буна көрә дә шифаһи әдәбијјат јазылы әдәбијјата нисбәтән даһа сүр'әтлә инкишаф етмишдир. Һәлә о заман X—XI әсрләрин маһсулу олан «Дәдә-горгуд» кими гәһрәманлыг дастаны мәшһур иди. XIV—XV әсрләрдән сонра хүсуси илә ашыг јарадыҹылығы сүр'әтлә инкишаф едир, бир чох өлмәз дастанлар јараныр. Хагани, Низами, Фүзули кими сәнәткарларын јарадыҹылығындакы бир сыра мотивләр ашыг әдәбијјатында јени шәраитдә, јени шәкилдә тәрәннүм олунур. XVI—XIX әсрләрдә Туфарганлы Аббас, Сары Ашыг, Ашыг Әмраһ, Хәстә Гасым, Гурбани, Ашыг Алы, Әләскәр кими гүдрәтли халг сәнәткарлары јетишир. «Короғлу», «Шаһ Исмајыл», «Ашыг Гәриб», «Аббас вә Күлкәз», «Шәһријар», «Әсли вә Кәрәм» кими бөјүк формалы, дәрин мәзмунлу, вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг, тәмиз мәһәббәтлә долу халг дастанлары мејдана чыхыр. Јазылы әдәбијјатдан чох өјрәнән, синкретик бир хүсусијјәтә малик олан ашыг әдәбијјаты, дастанлар чох кениш јајылыр, дилләр әзбәри олур. Азәрбајҹан ашыг әдәбијјаты вә дастанлары елә зәнкин бир хәзинәдир ки, ән гүдрәтли сәнәткарлар белә бурадан чох шеј өјрәнә биләрләр. Милли вә үмумбәшәри фикирләр тәрәннүм едән бу дастанлар Шәргин вә Гәрбин бир чох мәшһур алимләри, тәдгигатчылары тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Нәзмин вә нәсрин классик вәһдәтиндән јаранан бу дастанларда көзәл форма биткинлији, кәскин конфликт, зәнкин сүжет хәтләри, рәнкарәнк характерләр вардыр.

Дүнја әдәбијјатында XVIII әсрә гәдәр әдәби просесдә драм жанры һаким мөвге тутур. Анҹаг бу әсрдән дә о өз күчсүзлүјүнү һисс етдирмәјә башлајыр. Көһнә әдәби формалар, о ҹүмләдән драм да гаршыја чыхан зиддијјәтли, мүрәккәб иҹтимаи-сијаси, тарихи һадисәләри вермәкдә чәтинлик чәкир. Һәјат өзү бөјүк епик формалы әсәрләрин јаранмасыны зәрури бир тәләб кими ирәли сүрүр.

XVIII әсрдә роман жанры өзүнүн ән классик формасыны биринҹи нөвбәдә Инкилтәрәдә тапыр. XIX әсрдә исә роман дүнја әдәбијјатында һаким јерә кечир. Бу әср сөзүн һәгиги мә'насында роман әсри сајылыр. Роман жанрынын нәзәријјәси дә әсасән бу әсрдән јаранмаға башлајыр. Һекел романы «буржуа дөврүнүн епосу» адландырыр. Бу биртәрәфли фикри әсас көтүрән бә'зи нәзәријјәчиләр белә бир јанлыш нәтиҹәјә кәлирләр ки, куја XIX әсрдән сонра роман артыг өлүмә доғру кедир. Бу гејри-елми фикри мүасир әдәби просес өзү тамам алт-үст етмишдир.

Романын XIX әсрдә һаким јерә кечмәси тәсадүфи дејилдир. Бу, иҹтимаи-сијаси вә тарихи инкишафла әлагәдардыр. Бурадан һеч дә о нәтиҹә чыхарылмасын ки, куја роман әдәби просесдә о бири жанрлары сыхышдырыб сырадан чыхармаг мәгсәди күдмүшдүр. Әксинә, роман башга әдәби нөвләрдән чох шеј өјрәнмиш, онларын бир чох көзәл хүсусијјәтләрини әхз етмиш, даһа да зәнкинләшмишдир. Бу бир һәгигәтдир ки, һеч бир әдәби жанр халгын иҹтимаи-сијаси вә мә'нәви һәјатыны, тарихини, дөврүн еһтирас вә пафосуну роман гәдәр һәртәрәфли, дәриндән әкс етдирмәк габилијјәтинә малик дејилдир. Халг һәјаты бүтүн долғунлуғу илә һеч бир башга әдәби формаја сығмыр. Бу вәзифәни һәләлик роман лајигилә јеринә јетирир. В. Г. Белински һәлә 1844-ҹү илдә «Јевкени Онекин»дән бәһс едәркән јазырды: Пушкин «анлады ки, епик поемаларын вахты артыг чохдан кечмишдир вә һәјат прозасынын һәјат поезијасында дәрин көк салдығы мүасир ҹәмијјәти тәсвир етмәк үчүн епик поема дејил, роман лазымдыр. О, бу һәјаты олдуғу кими алды, онун тәкҹә шаиранә анларыны ајырмады; һәјаты бүтүн сојуглуғу, прозасы, бајағылығы илә бирликдә алды»[1].

Бу сөзләрдән һеч дә елә чыхмасын ки, роман јалныз XIX әсрин вә ја буржуа мүнасибәтләри дөврүнүн мәһсулудур. Бу әср өз зәнкин иҹтимаи-сијаси һадисәләри, зиддијјәтләри илә романа әл-гол атмаг, дөјүш мејданларында бүтүн силаһлардан, бәдии ифадә васитәләриндән истифадә етмәк үчүн һәр ҹүр имкан вә шәраит јаратды. Ҹанлы һәјата јахынлашмаг, јөнүнү әсил иҹтимаи мүнасибәтләрә, конкрет инсанлара чевирмәклә роман жанры түкәнмәз, мәғлубедилмәз бир күҹә малик олду. Бу роман артыг XII әсрин романтик пафослу, фантазија вә хәјалын даһа чох үстүн кәлдији мәнзум романлара вә ја орта әсрләрдә феодал мүнасибәтләриндән, чәнкәвәрләрин, таҹир вә шәһәрлиләрин һәјатындан бәһс едән маҹәра характерли романлара бәнзәмирди. **Јени роман,** һәр шејдән әввәл дәрин реализми, психоложи инҹәликләри, ҹанлы һәјати сурәтләри илә фәргләнирди. Онун мәзмунунда, идејасында, сүжет вә композисијасында, конфликтиндә, ифадә васитәләриндә дә бир чох ҹидди дәјишикликләр әмәлә кәлмишди. Һәр һалда дәрин реализмә вә конкрет ҹанлы инсанлара өз гојнунда кениш јер вермәк роман жанрынын ән бөјүк гәләбәси иди. Бу жанрын белә сүр'әтли инкишафына, бөјүк гәләбәләр газанмасына сәбәб исә, Белинскинин дили илә десәк, һәр һансы бир шәхсин нүфуз вә исте'дады дејил, «сәбәб заманәнин руһу вә демәк олар ки, үмумдүнја һадисәләринин ҹәрәјаны», «үмуми тәләбин нәтиҹәси» иди. Бурада дүнја әдәбијјатынын классикләриндән мәшһур алман јазычысы Томас Манның бир фикрини дә хатырлатмаг пис олмазды. Т. Манн Алманијада бир сыра башга өлкәләрә нисбәтән роман жанрынын нә үчүн кеч јарандығындан бәһс едәрәк јазыр ки, XIX әсрдә Авропада, Инкилтәрә, Франса, Русија вә Скандинавијада романын һејрәтамиз шәкилдә чичәкләнмәси һеч дә тәсадүфи дејилдир; бу чичәкләнмә бизим заманәјә уjғун кәлән романын демократизмилә, онун мүасир һәјаты тәбии үсулла әкс етдирмәси илә изаһ олунур. Диккенсин, Теккерејин, Толстојун, Достојевскинин, Балзакын, Золјанын, Прустун бөјүк иҹтимаи романлары XIX әсрин һәгиги монументал сәнәт нүмунәләридир. Бүтүн бунлар инкилис, франсыз вә рус адларыдыр, бәс нә үчүн алман ады јохдур? Авропа типли романлар маһијјәт е'тибары илә Алманијаја јад олмушдур десәк, һеч дә мүбалиғә етмәрәм. Бу мүһакимә алман руһунун јалныз инҹәсәнәтин бир нөвү олан романын әдәби демократизминә дејил, ејни заманда, сөзүн кениш вә идеал мә'насында үмумијјәтлә, демократијаја мүнасибәти үчүн дә әһәмијјәтлидир[1].

Бу јени типли реалист романын јаранмасы үчүн Азәрбајҹанда да һәлә објектив шәраит јетишмәмишди. Бу шәраит XIX әсрин ахырларында тәдриҹән јаранырды вә демократик фикирләрин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрирди. XIX әсрин икинҹи јарысында Азәрбајҹанда ҹидди игтисади инкишаф, капиталист мүнасибәтләри феодал-тәһкимчилик үсул-идарәсини тәдриҹән сыхышдырмаға башлајыр. Гафгаз халгларыны амансыз истисмар едән чаризм Русијада, еләҹә дә Загафгазијада әмәлә кәләҹ дәјишикликләрин, ојанан јени гүввәләрин тә'сири алтында 1870-ҹи илдә Азәрбајҹанда тәһкимчилик һүгугунун ләғв едилмәси һаггында көстәриш вермәјә мәҹбур олур. Азәрбајҹан кәндләриндә феодал-патриархал мүнасибәтләрин һөкм сүрмәсинә бахмајараг, кәнд вә шәһәрләрдә әмәлә кәлән тәбәгәләшмәнин иҹтимаи тә'сири мејдана чыхыр. Русијада кетдикҹә кенишләнән азадлыг идејалары Азәрбајҹанын мүтәрәгги фикирли оғулларыны даһа да илһамландырыр. Бөјүк һуманист вә вәтәнпәрвәр Һ. Б. Зәрдаби Азәрбајҹанда илк дәфә өз доғма дилиндә «Әкинчи» (1875—1877) гәзетини нәшр едир. Халгын игтисади һәјаты саһәсиндә гаршыда дуран вәзифәләр гәзетин сәһифәләриндә кениш јер тутур. Бу заман Н. Б. Вәзиров гәзетин нөмрәләринин бириндә (1877, № 10) јазырды: «Бизим заманә тәрәгги заманыдыр вә тәрәгги етмәјән тајфа күндән-күнә тәнәззүл едиб ахырда пуч олаҹаг. Она бинаән, бизим шүәра гардашларымыздан ки, онлар әлһагг халгын жүжүсүдүрләр, илтимас едирик ки, тәгазаји-заманәјә мүвафиг халгын көзүнү ачмаға сә'ј ејләсинләр».

Бу әсрин ахырларына јахын кәнд вә шәһәрләрдә иҹтимаи әдаләтсизлијә гаршы чеврилән игтишаш вә гијамлар даһа ҹидди бир шәкил алыр. В. И. Ленинин дедији кими, әслиндә ибтидаи бир шәкилдә олан бу «гијамлар да шүурлулуғун бир зәрә-

[1] В. Г. Белински, «А. С. Пушкинин әсәрләри», Азәрнәшр, 1948, сәһ. 174.

[1] «Вопросы литературы» журналы, № 1, 1960, сәһ. 127—128.

чә ојандығыны көстәрирди»[1]. Бу ојанан гүввәләри, јени һадисәләри дәриндән әкс едән епик әсәрләрә даһа бөјүк еһтијач һисс олунурду. Бу формалардан бири роман иди. Тәсадүфи дејил ки, М. Ф. Ахундов 1871-чи ил мартын 28-дә Мирзә Јусиф хана јаздығы мәктубун бир јериндә дөвләт башчыларынын рәһмсизлијиндән, вәһшилијиндән бәһс едәркән «өлкәнин вә халгын мәнафеји үчүн» тәнгиди ролуну гејд едир вә Авропа дөвләтләринин тәрәггијә чатмасында Волтер, Александр Дјума кими јазычыларын бәдии әсәрләринин көстәрдији тә'сири јүксәк гијмәтләндирирди. Бөјүк мүтәфәккир һәмин илдә Мирзә Мүлкүм хана јаздығы башга бир мәктубунда дејир: «Күлүстан» вә «Зин'әтүл-мәчалис» дөврү кечмишдир. Бу чүр әсәрләр милләтин ишинә јарамыр. Бу күн милләт үчүн фајдалы, охучуларын зөвгү үчүн рәғбәтли олан әсәр драм вә **романдыр.** Роман да драм фәнининин бир гисмидир ки, изаһы үчүн шәрһә мөһтачдыр. Буну сәфарәтханаларында ишләдијиниз фирәнкләрдән шифаһән сорушун, сизә бәјан ејләсинләр».

Халгын һәјатында романын ролуну чох көзәл баша дүшән М. Ф. Ахундов драм жанрынын бир сыра классик нүмунәләрини јаратды, онун бә'зи спесифик хүсусијјәтләрини шәрһ етди, лакин о, нә роман јазды, нә дә романын вәзифәләриндән кениш бәһс етди. О, анчаг бу жанрын мүһүм вә зәрури һиссәләриндән бири олан илк Азәрбајчан повестини, «Алданмыш Кәвакиб» әсәрини јаратды. Бизим үчүн елә бу да гијмәтлидир ки, әдәбијјатымызда роман жанрынын әһәмијјәтини илк дәфә гијмәтләндирәнләрдән бири М. Ф. Ахундов олмушдур.

Чох кечмир ки, Азәрбајчан әдәбијјатында романын јени нүмунәләри мејдана чыхыр.

Индијә гәдәр бизим әдәбијјатымызда, һәмишә олмаса да, бә'зән «Баһадыр вә Сона»ны илк роман кими гејд етмишләр. Фактлар көстәрир ки, бу фикри дә дәгигләшдирмәјә еһтијач вардыр. Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун елми ишчиси Ә. Бағыров јолдашын тапдығы кичик бир ресензијаја әсасән мүәјјән етмәк олар ки, Азәрбајчанда XIX әсрдә илк романы, һәм дә тарихи мөвзуда јазылмыш романы Әскәр ага Адыкөзәлов јаратмышдыр. Ага Мәһәммәд шаһ Гачарын Азәрбајчана вә бүтүн Загафгазијаја һүчумундан бәһс едән бу «бөјүк тарихи роман» һәлә әлдә олмадығындан, онун һаггында әтрафлы фикир јүрүтмәк чәтиндир. Лакин «Новоје обозренције» гәзетиндә (1 ијун 1891-чи ил, № 2559) чыхан кичик бир рә'јдән бу әсәрин һансы дөврдән бәһс етдијини ајдын мүәјјән етмәк олур. Һәмин рә'ји ону әлдә едән мүәллифин ичазәси илә бурада вермәји лазым билирик:

---

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 389. Азәрнәшр, 1948.

«Јелизаветпол мүлкәдары вә мировој судун Тифлисдәки көмәкчиси Әскәр аға Адыкөзәлов Аға Мәһәммәд ханын басгыны заманындан бөјүк бир тарихи роман јазмышдыр. Фарсларын вә Загафгазија мүсәлманларынын, јә'ни Азәрбајчан түркләринин әхлагы вә адәтләри, һабелә һәрби тоггушмаларын театры олан јерләр, башлыча олараг Шуша галасы јүксәк дәрәчәдә әтрафлы вә тәфәррүатла тәсвир едилмишдир.

Әскәр аганын китабы башга чәһәтдән дә мараглыдыр. Аға Мәһәммәд хан тәрәфиндән пајтахтлары амансызчасына дағыдылан күрчүләр, онлара һүчум едән фарслары Азәрбајчан түркләри илә ејниләшдирәрәк, һәтта индијә кими, бүтүн шиәләрә, онларын Азәрбајчан түркләри вә ја халис фарслар олмаларына фикир вермәјиб кин бәсләјирләр. Күрчүләр Әскәр аганын китабыны охујуб көрәчәкләр ки, Азәрбајчан түркләри онларын вәтәнинин башына фарсларын кәтирдији бәлаларда нәинки мүгәссир дејилләр, һәтта онларын өзләрини шаһ һеч күрчүләрдән аз фәлакәтә дүчар етмәмишдир.

Ады чәкилән китаб ејни заманда һәм рус, һәм дә Азәрбајчан дилиндә мејдана чыхачагдыр. Әкәр мүәллиф өз китабыны күрчү дилиндә дә чап етдирсәјди, јахшы бир иш көрмүш оларды.

Китабын кифајәт гәдәр охучусу олачагдыр».

Көрүндүјү кими, бу әсәрин Азәрбајчан вә рус дилләриндә китаб һалында чыхмасы еһтимал олунур. Шүбһәсиз ки, һәмин романын тапылмасы әдәбијјатымыз үчүн гијмәтли бир һадијјә ола биләр.

XIX әсрин сонларында, еләчә дә бизим әсрин ијирминчи илләринә гәдәр бир чох мараглы романлар јаранмышдыр ки, бунларын да әдәбијјатымызын тарихиндә ролу аз олмамышдыр. Бу әсәрләр јени Азәрбајчан романынын јаранмасы үчүн башланғыч иди. С. М. Гәнизадәнин ики һиссәдән ибарәт «Шејда бәј Ширванинин мәктублары», Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары», Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона», М. С. Ордубадинин «Бәдбәхт милјончу», Диванбәјоғлунун «Чан јанғысы», А. Шаигин «Әсримизин адамлары» вә с. романлары, еләчә дә Чәнуби Азәрбајчанда јашајан јазычыларымызын јаратдығы бир чох әсәрләр хүсуси тәдгигә мөһтачдыр. Ону да гејд едәк ки, јухарыда адлары чәкилән мүәллифләрдән јалныз Ч. Мәммәдгулузадә өз әсәрини роман адландырмамышдыр. Буна бахмајараг, онун да әсәри бир чох хүсусијјәтләринә көрә, Н. Нәримановун дили илә десәк, илк мәнсур «балача роман»ларымызын сырасына дахилдир. «Балача» дејилдикдә јалныз һәчм нәзәрдә тутулмушдур. Әслиндә, һәмин әсәрләрин чоху өз идеја вә мәзмунуна көрә бөјүк ичтимаи мәзмуна маликдир. Бу чәһәтдән М. Шакирјанын ашағыдакы сөзләриндә бөјүк һәгигәт вардыр: «... Мәһз Азәрбајчан нәсри үчүн (һабелә бизим башга Шәрг әдәбијјатларымыз үчүн дә вәрәг һесабы илә өлчү ваһиди принсипи) бир чап вәрәгинин әмәк ваһиди олмасы принсипи олдугча јанлыш вә әдаләтсиз бир принсипдир», чүнки «XIX әсрдә дејил, даһа әввәлки әсрләрдә, хроноложи гајда илә мүгајисә едилдикдә биз көрүрүк ки, Азәрбајчан нәсри нәинки зәиф дејил, һәтта олдугча гүввәтлидир». Буна көрә дә чәсарәтлә демәк олар ки, хроноложи гајда илә Лермонтовун «Зәманәмизин гәһрәманы», Түркеневин «Рудин», «Аталар вә оғуллар» романлары рус әдәбијјатында нә гәдәр бөјүк әһәмијјәтә маликдирләрсә, бизим «балача романларымыз»ын да чоху Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә ејни бөјүк рола маликдир.

Чох чидди нөгсандыр ки, индијә гәдәр бөјүк маарифпәрвәр вә мүәллим С. М. Гәнизадәнин ики һиссәдән ибарәт «Шејда бәј Ширванинин мәктублары» адлы романы совет әдәбијјатшүнаслығында өз лајагәтли гијмәтини алмамышдыр. Һалбуки, ингилабдан әввәл мүәллимләрин ағыр һәјат шәраитиндән, халглар достлуғундан бәһс едән, ичтимаи әдаләтсизликләри гырманчлајан бу орижинал формалы, дәрин мәзмунлу, бир гәдәр сентиментал руһлу роман вахты илә чох марагла гаршыланмышдыр.

Ингилабдан әввәл јаранан романларымызын бә'зи идеја хүсусијјәтләринә нәзәр салмаг фајдалы оларды. Бу һәм сонралар роман жанрынын нә гәдәр сүр'әтлә инкишаф етдијини, һәм дә әввәлки романларымыздакы мотивләрин совет романчылары тәрәфиндән бачарыгла давам етдирилмәсини көстәрмәк үчүн лазымдыр.

Бу әсәрләрдән ән аз тәһлил оланы С. М. Гәнизадәнин «Шејда бәј Ширванинин мәктублары» романыдыр. Әсәри һәм форма, һәм дә мәзмунча бизим әдәбијјатымызда орижинал бир роман кими гијмәтләндирмәк лазымдыр. Икинчи һиссә «Кәлинләр һәмајили» адланыр. Һадисәләр биринчи шәхсин, јә'ни Шејда бәјин дили илә нағыл едилир. Ингилабдан әввәлки мүәллимләрин дөзүлмәз һәјат шәраити, халгын иралијә доғру инкишафына мане олан көһнә әхлаг вә мәишәт гајдалары, дин бурада кәскин тәнгид едилир. Кәми илә Түркмәнистана јола дүшән Шејда бәј јолда бир чох һадисәләрин чанлы шаһиди олур. О, мүләјим вә тәмиз бир адам олан Павел Петровичлә, онун көзәл арвады, он једди-он сәккиз јашлы Софија Михајловна илә таныш олур, достлуг едир. Мүәллиф бу танышлығдан бәдии бир васитә кими истифадә едиб бир чох һәгигәтләри мејдана чыхардыр. Софија Шејда бәјә һәтта вурулур, лакин Шејда бәј онун һиссләринә чаваб вермир. Мүәллиф еһтирасын одундан алышыб јанан бу кәлинин, онун әри Павелин, Шејда бәјин психоложи дүшүнчәләрини тәбии, чанлы ачмышдыр. Шејда бәјә чох ағыр кәлир ки, кәмидә дәнизчиләр јејиб-ичиб, күлүб-ојнајыб, ән јахшы кајутларда кетдикләри һалда, мүсәлманлар бүтүн бу сәадәтләрдән өзләрини мәһрум едиб ән пис кајутларда кедир, һәм дә бош шејләр үстүндә, сүнни-шијә, Әли-Өмәр үстүндә мүбаһисә едир, һәјатларынын, чанларынын гајғысына галмырлар. Мүәллиф бу мә'насыз мүбаһисәләрә, суфи вә кәрбәлајыларә күлүр. Доғрудур, Шејда бәј өзү дә пивә ичмир, амма һәјатын тәбии зөвгүндән дә галмыр. Дәнизчиләр ону дә'вәт едәндә Шејда бәј һәтта горхур. Мүәллиф јазыр ки, бу горхаглығы бизә ушаглыгдан вериpләр. «Хортдан»дан горхдуғумуза көрә сонралар јад шејләрдән дә горхмаја билмирик. Бизләрин әгидәсинчә «икидлик» гардаш гарнына хәнчәр сохмагдыр». Мүәллиф, Шејда бәјин дили илә дәнизчиләрдән горхан дин хадимләринә суал верир ки, олан олду, кечән кечди, инди үзүнүзү Әлијә, Өмәрә тутмағын нә мә'насы? Дин хадимләри чаваб верирләр: күја бунунла һаггы билмәк истәјирләр ки, јери кәләндә онун уғрунда чалышсынлар, чандан-башдан, малдан-пулдан, һәтта әһли-әјалдан кечсинләр, ахирәтдә бир күн газансынлар. Шејда бәјдән һансы милләтдән, мәзһәбдән олдуғуну сорушурлар. «Мәним миллијјәтим ермәни, мәзһәбим Григоријандыр»—дејә Шејда бәј чаваб верир. «Һагты, әдаләти билмәк» истәјән бу адамлар дәрһал ондан үз чевирирләр. Шејда бәј исә өзүнүн дә мүсәлман олдуғуну сөјләјиб, онлары «халгын гулағыны наһаг јерә дәнк едәнләр» адландырыр. Мүәллиф елә бурадача усталыгла бир сәһнә јарадыр. Будур, кәминин ән пис јериндә мүхтәлиф милләтләрин нүмајәндәләри—мүсәлман, ермәни, Иран, Анадолу һамбаллары отуруб өз јыртыг шалварларыны јамајыр, јердә узаныб, ачындан гујуја дүшмүш көзләрини јазыг-јазыг дөјүрләр. Мүәллиф, дини тәблиғ едәнләрә дејир ки, әкәр сиздә һагг, әдаләт варса, кәлин әл-әлә вериб мәзлумларын һаггыны алаг. Бир аз әввәл «һагг уғрунда чанларындан, пулларындан кечмәјә» һазыр олан мө'минләр инди дејирләр: «Ај чаным, биз өз дәрдимизә галмышыг, биздән нә истәјирсән?».

Мүәллиф милләтләр арасында ихтилаф салан, өзләрини һагпәрәст кими көстәрән мө'минләри чанлы фактларла ифша едир.

Бу әсәрдә мараглы мәсәләләрдән бири дә гадын азадлығы мәсәләсидир. Мүәллифә көрә, мүртәче гајдаларын, динин тә'сири үзүндән Асијада гадынлар чох кери галмышдыр. Шејда бәј «гушу гәфәсдә сахламасан учуб кедәр, бу залым иш олса да лазымдыр»—дејәндә Павел ону мәзәммәт едир: «Бу доғру дејилдир. Вахт кәләр ки, о гушу өзүнүз азад едәрсиниз». Шејда бәј өз заманына көрә ағыллы вә мәдәни бир адам кими өз сәһвләрини баша дүшүр, лакин бирдән-бирә Мәһәммәдин адәт-ән'әнәсинин дә әлејһинә чыха билмир. Мүәллиф әсрин кетдикчә инкишаф етдијинә, милләтләр арасындакы достлуғун мөһкәмләнәчәјинә үрәкдән инаныр. О, севинир ки, вахты илә бу вәһши јерләрдә аламанчыларын горхусундан гуш гушлуғу илә уча

билмәдији һалда инди нәзакәтли ханымлар әлван пәрванәләр кими доланырлар. Әһсән мәдәнијјәтә, елмә, фәннә, сәнәтә!

Мүәллиф инсанлары күлүнч вәзијјәтә салан, капитализм дүнјасында адамларын талејини һәлл едән пулу кәскин тәнгид едир. «Дүнјаны доландыран, чархыны һәрәкәтә кәтирән һәмин ахчадыр ки, әлдән-әлә, голтугдан-голтуға кечиб ахыр, һеч кимә дә вәфа етмир. Ишыгда һәр хејрин бинасы, залымда һәр шә'рин мајасы һәмин бимәсрәф гырмызысифәт гызылдыр ки, агыл онун мүгабилиндә ачиздир». Пулу феодал вә капитализм мүнасибәтләрини низама салан ән ијрәнч бир гүввә кими көстәрмәси дә бу әсәрин сијаси дәјәрини хејли артырмышдыр.

«Кәлинләр һәмајилинә»дәки бу мотивләр романын «Мүәллимләр ифтихары» һиссәсиндә гојулмуш мәсәләләрин инкишафы вә давамыдыр. Бу һиссәдә дә мүәллиф көһнә адәтләри конкрет фактларла тәнгид едир. Шејда бәј, бу намуслу халг мүәллими нә гәдәр ишләјирсә дә, јенә еһтијач ичәрисиндә јашајыр. «Өз дәрдим аз дејил, һарада бир фәлакәтдә варса, үстүмә јүјүрүб мәндән имдад тәләб едир»— дејән Шејда бәј дүшүнүр ки, нә үчүн бә'зиләри зәнкин сарајларда јашајыр, бә'зиләри исә үстүнә өртмәјә јорған да тапмыр. Бә'зиләри гул-гараваш сахлајыр, кејф, ишрәт едир, бә'зиләри исә кечә-күндүз һејван кими ишләјир, әлләшир, јенә дә гарны ачдыр! Бабалардан галма бу торпаг, сәрвәт нә үчүн һамынын олмасын?

Лакин Шејда бәј бу мәсәләләри изаһ етмәкдә, онлара чаваб вермәкдә ачиздир. О, бу садә һәгигәти изаһ едә билмир ки, капитализм чәмијјәтиндә бүтүн сәрвәт, торпаг, кәлир дөвләтлиләрин әлиндә олдуғуна көрә, капитал һәр шејә һөкмранлыг етдијинә көрә халгын балаларына тә'лим-тәрбијә верән, әхлаг вә камал саһибләри олан мүәллимләр еһтијач ичәрисиндә јашајырлар.

Чәһаләтин, дининин, феодал дүнјасынын ганун-гајдаларынын тәнгиди, елмин, маарифин, мәдәнијјәтин, азадлығын тәблиғи «Данабаш кәндинин әһвалатлары», «Баһадыр вә Сона», «Әримизин адамлары», «Чаң јағысы», «Дурсун» вә с. кими әсәрләриндә дә мүһүм јер тутур.

☆

«Баһадыр вә Сона»ны, еләчә дә адларыны чәкдијимиз башга әсәрләри нә үчүн **илк реалист Азәрбајчан романлары** һесаб едирик? Бу фикри сүбут етмәк үчүн әдәби тарихә өтәри нәзәр салмаг лазымдыр.

Дүнја әдәбијјатшүнаслыг елминдә әдәби нөвләр, о чүмләдән роман жанры нәзәријјәси һәлә индијә гәдәр елми шәкилдә һәртәрәфли өјрәнилмәмишдир. Буна бахмајараг, XIX—XX әсрләрдә бу жанрын нәзәријјәсини јаратмаг мәгсәди илә бир сыра гијмәтли әсәрләр јаранмыш, әдәби тәчрүбәнин ајры-ајры наилијјәтләри үмумиләшдирилмиш, чидди тәшәббүсләр едилмишдир. Совет әдәбијјатшүнаслығында исә, хүсусилә ијирминчи, отузунчу илләрдә романын мүасир нәзәријјәсини јаратмаг үчүн хејли иш көрүлмүшдүр.

Отузунчу илләрдән сонра бир мүддәт «фасилә» вә «сүкут» олду. Јә'ни роман нәзәријјәси илә аз мәшғул олдулар. Јалныз «Әдәбијјат нәзәријјәси» дәрсликләриндә бу барәдә өтәри мә'луматлар верилди. Доғрудур, ајры-ајры романлар, мүасир романын классик романдан фәрги вә с. мәсәләләр һаггында хејли әсәр јазылды, лакин роман нәзәријјәси, бу жанрын башга әдәби нөвләрдән фәрги, спесифик хүсусијјәтләри һаггында аз бәһс олунду.

Сон бир нечә илдә рус совет әдәбијјатшүнаслығында чидди елми ишләр апарылмыш, В. Днепровун «Роман нәзәријјәсинин бә'зи мәсәләләри»[1], В. Кожуновун «Роман јени дөврүн епосудур»[2], М. Кузнетсовун «Романын спесификасы һаггында»[3] адлы елми-тәдгиги мәгаләләри мејдана чыхмышдыр. Бу мәгаләләрдә классик вә мүасир романчыларын әсәрләринә, еләчә дә бу саһәјә аид јазылмыш елми әсәрләрә истинад едиб роман нәзәријјәси, бу жанрын спесификасы һаггында бир чох гијмәтли фикирләр сөјләнмиш, мүбаһисә характери дашыјан мүлаһизәләр ирәли сүрүлмүшдүр.

Роман жанры јарандығы вахтдан өзү илә мүәјјән нәзәри чәтинликләр дә кәтирмишдир. О, өзүнүн епик үстүнлүјүнү һисс етдирмәклә бәрабәр, башга әдәби нөвләрин дә бир сыра әламәтләрини, үнсүрләрини өзүндә бирләшдириб синтетик бир характер алырды.

Антик дөврдә әдәби нөвләр бир-бириндән кәскин фәргләнирди. Мәсәлән, дејәк ки, фачиәдә жанр гарышыглығы јох иди, мәзһәкә вә күлүш үнсүрләри она сонралар әлавә едилмишдир. Роман исә белә дејилдир. XIX әсрдә романы гәдим епосла мүгајисә едир вә араларындакы мүәјјән охшар хүсусијјәтләрә көрә ону јени дөвр епосу адландырырлар. Чүнки һәјаты зәнкин бојаларла кениш әкс етдирмәк мәсәләсиндә епосла роман арасында бир јахынлыг вардыр. Ајдындыр ки, роман жанрынын маһијјәтини баша дүшмәк үчүн бу охшарлыг чох аздыр. Мәсәләни чәтинләшдирән чәһәтләрдән бири дә бу иди ки, нәзәријјә, романы мүстәгил бир жанр кими алыб тәһлил етмир, онун көкүнү, спесификасыны ахтарыб тапмыр, бә'зән ону мүхтәлиф әдәби нөвләрин синтези кими алырды. Епос вә роман арасындакы охшарлыға кәлинчә, бу чәһәт ән чох XVIII әсрә гәдәр давам етмишдир. Она көрә ки, бу вахта гәдәр хејли роман јаранса да о,

[1] «Звезда» журналы, № 9, 1956.

[2] «Вопросы литературы» журналы, № 6, 1957.

[3] «Әдәбијјат нәзәријјәси проблемләри», 1958.

мүстәгил бир жанр кими һәлә өз јерини мөһкәмләндирмәмиш, әламәтләрини габарыг шәкилдә нүмајиш етдирмәмишди.

Белински «Әдәбијјатын нөвләрә вә шәкилләрә бөлүнмәси» мәгаләсиндә һәјаты әкс етмә васитәләринә көрә әдәбијјаты нөвләрә бөлүр. Әдәбијјат «һәм сәс, һәм лөвһә, һәм дә мүәјјән, ајдын ифадә олунмуш тәсәввүрдүр»[1]. Һәјаты ин'икасда әдәби нөвләрин фәргләри мејдана чыхыр. Белә ки, епик әдәбијјат—објектин нисбәтән заһири көрүнән чәһәтләрини, лирика—варлығын инкишафына баис олан дахили гүввәләри, драм исә бу ики аләмин бир-биринә зидд, лакин ајрылмаз бир там һалында бирләшән чәһәтләрини һәрәкәт вә фәалијјәтдә ин'икас едир. Белински дә Әрәстун кими драмы епик нөвдән—епосдан үстүн тутур, ону әдәбијјатын ән јүксәк нөвү, инчәсәнәтин тачы адландырыр. Әрәстуна көрә бу үстүнлүјү драма верән одур ки, епосда көстәрилән елементләрин һамысы драмда вардыр. Һадисәләр бурада даһа јығчам олур. Мусиги, сәһнә шәраити вә с. ону тә'сирли едир. Тәсвир драмда епосда олдуғундан сыхдыр.

Сон илләрдә роман жанры һаггында бә'зи мүбаһисәләр кедир. В. Днепров «Роман нәзәријјәсинин бә'зи мәсәләләри»[2] адлы мәгаләсиндә көстәрир ки, әдәбијјатын үч әсас әдәби нөвә—епик, лирик вә драма бөлүнмәси о гәдәр дә дәгиг дејилдир. Мүәллифә көрә мәсәлә һеч дә әдәби формаларын јени катологуну дүзәлтмәк үзәриндә дүшүнмәкдә дејил, ондадыр ки, әдәби нөвләр һаггында көһнә, догматик анлајышлар чанлы инкишафда олан мүрәккәб формалы романы әһатә етмәјә гадир дејил вә онун бәдии гурулушунун тәһлилинә тез-тез мане олур. В. Днепров романы әдәбијјатын јени бир нөвү, дөрдүнчү нөвү сајыр. Бундан сонра чыхыш едән В. Кожунов романы јени дөврүн епосу адландырыр, Днепровун догматик анлајышлара гаршы чәсарәтли тәдгигат ишини алгышлајыр, лакин проблемләрин һәллиндә она чидди ирадлар тутур.

Һәр ики мүәллифә көрә романын тәркибиндә епик, лирик вә драматик үнсүрләр вәһдәт тәшкил етдијиндән о, синтетик характер дашыјыр. Белә синтетиклик бир сыра башга нөвләрдә дә вардыр. Лакин Кожунов дөрдүнчү нөвү гәбул етмир, романы да епос нөвүнә дахил едир.

Бир чох фактлар көстәрир ки, мүасир әдәбијјатын нөвләриндә бу синтетиклик вардыр. Бунлары бир-бириндән чидди фәргләндирмәк үчүн, нәзәријјә әдәби нөвләри даһа да дәгигләшдирмәли, онларын мүасир тә'рифини вермәлидир. Романдакы синтетиклик исә һеч дә башга нөвләрдә «дағылма», «әримә», «парчаланма» баш вердијини көстәрмир. Бу барәдә Кожунов бир сыра мараглы фактлар кәтирир.

Мәсәлән, ијирминчи илләрдә Б. Кроче белә бир фикир ирәли сүрмүшдүр ки, бүтүн нөв вә жанрлар анлајышы сүн'идир вә онлар әдәби әсәрләри баша дүшмәкдә јалныз чәтинликләр төрәдир, тәһрифләрә јол верилмәсинә сәбәб олур. Гәрби Авропа әдәбијјатында Исвеч әдәбијјатшүнасы Емилја Штајгер «Әсас поетик анлајышлар» әсәриндә әдәби нөвләрин синтетик характердә олдуғуну тәсдиг етмәклә көстәрир ки, тамам тәмиз лирик, епик вә драматик әсәрләр јохдур вә ола да билмәз. Јалныз бу елементләрин биринин «үстүн» вә ја «артыг» олмасы һәр һансы бир әсәрин әсас характерини мүәјјән етмәјә имкан верир. Она көрә дә Штајгер тәклиф едир ки, бүтүн әдәби нөвләри атмаг, әсәрләри «тонларына», «ојатдыглары тә'сирләрә» көрә фәргләндирмәк, әдәби нөвләри дә бу анлајышларла әвәз етмәк лазымдыр. Штајгерин сон фикирләри гәтијјән инандырычы дејилдир вә о, синтетик нөвү һәддән артыг јүксәк гијмәтләндириб мүтләгләшдирир. Онун бу гејри-елми, әсассыз фикирләри Алманија Демократик Республикасында кәскин тәнгид олунмушдур.

Кожуновун бу фикрини мүдафиә етмәк лазымдыр ки, роман жанрыны әдәби нөв кими дүзкүн мүәјјәнләшдирмәклә бәрабәр, мүасир әдәбијјатда епосун варлығыны вә онун јаранмасыны да инкар етмәк олмаз. Доғрудур, бу епос гәдим епослара бәнзәмәјәчәк, о, романдан бир сыра хүсусијјәтләри илә фәргләнәчәк вә өз мүһүм чәһәтләрини һифз едәчәкдир. Мүасир дөврдә епосу харичи, лириканы дахили аләмин әксини верән бир әдәби нөв кими характеризә етмәк дә доғру дејилдир. Инди лирикада, епосда објектин һәм харичи, һәм дә субјектив тәрәфләри әкс олунур. Лакин бу, һеч дә драмын сырадан чыхмасы демәк дејилдир. Днепровун бу фикри илә гәтијјән разылашмаг олмаз ки, гуја мүасир романда олан дәрин лиризм бу жанрын епик әсасларыны сарсыдыр. Әксинә, вахты илә Белинскинин дедији кими, лиризм һәр чүр әдәби нөвүн, о чүмләдән романын чаны вә руһудур. Бу лиризм романы чанландырыр, епиклији зәнкинләшдирир. Һазырда о романлар даһа чох севилир вә охунур ки, онларда епик вүс'әтин итирилмәмәси шәрти илә сурәтин гәлб аләми, психолоКијасы да дәриндән тәһлил олунур.

Бүтүн бунлара әсасән демәк олар ки, поетик әсәрләри предмети әкс етмәсинә көрә нөвләрә бөлмәк мәгбул сајыла билмәз.

Әлбәттә, роман башга нөвләрә биканә галмадығы кими, һеч бир жанр да романа гаршы лагејд дејилдир. Романда нәзәрә чарпан драматик вә лирик елементләр повест, һекајә үчүн дә характерик ола биләр. Үмумијјәтлә синтетиклик тәкчә әдәби әсәрләрә аид бир мәсәлә дејил, мусигинин

[1] В. Г. Белински. Сечилмиш мәгаләләр, Ушагкәнчнәшр, 1948, сәһ. 14.

[2] «Звезда» журналы, № 9, 1956.

дә мүхтәлиф жанрларына аиддир. Синтетиклик һәр шејдән әввәл һәјатын, сәнәтин, инсан тәфәккүрүнүн вә габилијјәтинин инкишафындан, гаршылыглы мүнасибәтиндән вә тәләбләриндән ирәли кәлир.

Фактлар көстәрир ки, мүасир дөврдә бәдии әсәрләри һансы гәти принсипә көрә нөвләрә бөлмәк мәсәләси совет әдәбијјатшүнаслығында һәлә дүзкүн һәлл олунмамышдыр. Бу чәһәтдән һәләлик В. Кожуновун бу фикри илә разылашмаг лазымдыр ки, әдәби нөвләри предметләринә көрә дејил, предмети әкс етмә васитәләринә, үсулларына көрә бөлмәк, фәргләндирмәк лазымдыр.

Бу принсипләр нөгтеји-нәзәриндән јанашанда «Кәлинләр һәмајили», «Данабаш кәндинин әһвалатлары», «Бәһадыр вә Сона» кими әсәрләр илк Азәрбајчан романы кими гијмәтләндирилмәлидир. Бу әсәрләр өз жанр хүсусијјәтләри илә һәмин принсипләрә чаваб верирләрми?

Фактлара мүрачиәт едәк.

Бәһадырын Сонаја вурулмасыны өјрәндикдән сонра адама елә кәлир ки, мүәллиф әсәр боју јалныз бу ики кәнчин мәһәббәт мачәраларыны тәсвир едәчәкдир. Лакин белә олмур. Јазычы мәһәббәт мачәрасы фонунда охучуну романын мәркәзинә гојулмуш, бүтүн сүжетә һопдурулмуш башлыча мәсәләјә—милләтин дәрди мәсәләсинә јахынлашдырыр. Јери кәлдикчә әдиб өз гәһрәманларынын тәрчүмеји-һалы һаггында чох јығчам шәкилдә мә'лумат верир. Охучу өјрәнир ки, бәј нәслиндән олан Бәһадыр атасынын тәк оғлудур. Кимназијанын бешинчи синфиндә охујаркән атасы, бир ил сонра анасы вәфат етмишдир. Бәһадыр тәһсилини давам етдирмәклә бәрабәр «өзү үчүн бир нечә дәрс тапыб» дејир, ајда гырх-әлли манат газаныр. Јусифин аиләсиндә исә јазычыны әсас етибары илә «әхлаг вә этварда һамыдан көзәл олан», он беш јашында икән фирәнк вә рус дилиндә азад данышмағы, түркчә јазыб-охумағы, өз ана дилини көзәл билән Сона марагландырыр. Ағыллы, камаллы, көзәллији илә мәшһур олан бу гыз һеч кимә әрә кетмир, истәјир ки «өмрүнү галам ишләтмәклә милләтин јолунда чүрүтсүн». Тәсадүф бу кәнчләри көрүшдүрүр, һәјат, мәсләк, эгидә өмүрлүк бир-бирини бағлајыр. Мүәллиф бу мәһәббәт мачәрасы дахилиндә, ону дүшүндүрән проблемләри тәһлил едир. Сүжет хәтти јени мәсәләләрин һесабына кетдикчә зәнкинләшир: мүхтәлиф милләтләрин бирлији, достлуг, руһаниләри, дини, көһнә адәт-ән'әнәләри тәнгид, елми, маарифи, демократик фикирләри тәблиғ, ана дили мәсәләси вә с.

Н. Нәримановун гәһрәманлары хырда ишләрлә мәшғул олмурлар. Онларын идеалы, әмәли бөјүкдүр, нәчибдир. Бурада һәр шеј јығчам вә мә'налыдыр. Бурада галдырылан проблемләр маһијјәт е'тибары илә сијаси характердәдир. Идеја ајдынлығы вә долғунлуғу характерләрин парлаглығына сәбәб олмушдур. Н. Нәриманов өзүнүн вә башга маарифпәрвәр, демократ әдибләримизин бир сыра фикир вә арзуларыны өз гәһрәманларынын шәхсиндә вермәјә чалышмышдыр. Бәһадырда Јусиф Сәррачын фикир вә дүшүнчәләринин әламәтләри вардыр. Лакин бу сурәтләри гәтијјән гарышдырмаг олмаз. Јусиф Сәррач тәсадүфи һакимијјәт башына кәлән, бир сыра чидди тәдбирләр көрән вә ичтимаи-игтисади зәминдән мәһрум олдуғуна көрә мәһв олан бир шаһ иди. Бәһадыр исә өзүнү зорла доландыран, ичтимаи бәлалары, милләтин дәрдини дәриндән билән, охумуш, јохсул бир кәнчдир, маарифпәрвәрдир, дүшүнән вәтәндашдыр. Бәһадыр милләтләр арасындакы учуруму мәһв едә билмәјәчәјини баша дүшдүјүнә көрә фачиә вәзијјәтә дүшүр, һәлак олур. Бүтүн әсәр боју халгларын бирлији вә вәтәнин азадлыг фикри әдиби, онун гәһрәманларыны дүшүндүрүр. Романын идеја чәһәтдән тамлығы, биткинлији дә бурадан ирәли кәлир.

Демәли, характер бүтөвлүјү, јүксәк идејалылыг, јығчамлыг «Бәһадыр вә Сона»ны бир роман кими характеризә едән хүсусијјәтләрдир.

«Бәһадыр вә «Сона» һәјат һәгигәтләрини усталыгла нағыл етдијинә, өзүнүн биткин формасына, рәнкарәнк характерләринә көрә гијмәтли миниатүр бир романдыр. Белә әсәрләрин мејдана чыхмасы исә һәр шејдән әввәл халгын һәјаты, милли шүуру, ичтимаи варлығы илә бағлыдыр. Демәли, романын јаранмасына сәбәб ичтимаи һәјат өзүдүр, чәмијјәтдә јени мүрәккәб мүнасибәтләрдир. «Бәһадыр вә Сона»ја хас олан чәһәтләр көстәрир ки, роман узун-узады, шиширдилмиш һадисәләрлә өлчүлмүр, һәјатын, гәлбин тәһлили илә, дөврүн характер чәһәтләрини сурәтләрин симасында нечә әкс етдирмәклә өлчүлүр. Бу хүсусијјәтләри «Данабаш кәндинин әһвалатлары»нда да көрмәк олар. Лакин бу әсәрдә характерләр санки инкишаф етмир, сурәтләр әввәлдән нечә варса, еләчә дә галыр. Онларын дәрди, әзијјәти, Худајар бәјин чинајәтләри исә чохалыр. Заманә өзү Мәммәдһәсән әми кимиләрини санки анадан кәлмә гурутмуш, инкишафыны дајандырмышдыр. Ч. Мәммәдгулузадә, ешшәјин итмәклијини бәһанә едиб бөјүк ичтимаи һәгигәтләри дедији кими, Н. Нәриманов да севкини, өз фикирләрини демәк үчүн ичтимаи бир васитәјә чевирмишдир. Бу бәдии пријомдан С. М. Гәнизадә дә бачарыгла истифадә етмишдир. Лакин, С. М. Гәнизадәнин гәһрәманы либерал олмагдан әлавә, ичтимаи мәсәләләри изаһда Бәһадырдан чох ашағы дурур. Шејдада сентименталлыг чохдур. О, арабир һисса гапылыр, мәһдуд дүшүнүр. Бәһадыр исә там ојанмыш адамдыр.

Әкәр Ч. Мәммәдгулузадә сурәтләрин ичтимаи-мәишәт шәраитини кениш тәсвир

едиб феодал дүнјасынын ијрәнч чәһәтләрини мејдана чыхармышдырса, С. М. Гәнизадә, Н. Нәриманов исә динин, милли фәргләрин ифшасына, халгы дүшүндүрән елм, маариф мәсәләләринә даһа чох јер вермишләр. Лакин һәр үч мүәллиф долајы јолла ичтимаи гурулушун әсасларына тохунмушдур.

Һеч бир мүәллифин гәһрәманы бөјүк шүчаәтләр көстәрмир, лакин һамысы дәрин фачиәләрә дүчар олур. Бу елә мүһитдир ки, орада өз башыны саламат сахламаг, заманәнин торуна дүшмәмәк өзү гәһрәманлыға бәрабәрдир. Анчаг заманә бу адамларын һамысыны јенә дә мәһв едир.

Ичтимаи һәјат, мүһит маариф ишығы илә јанан Шејда бәјин дә арзуларыны, өзүнү пуч едир. Беләликлә, заманә сурәтләрин фәалијјәтини низама салан башлыча амил кими көрүнүр ки, бу да мүәллифләрин һәјат һәгигәтинә садиг галмалары илә изаһ олунмалыдыр.

«Данабаш кәндинин әһвалатлары»нда һәјат даһа гаранлыг вә боғучудур. Бурада кәләчәк үчүн һеч бир ишыг учу јохдур. Санки әл-голуну бағлајыб сәни дәрин бир зүлмәт гујусуна тулламышлар. О бири романда, хүсусилә «Бәһадыр вә Сона»да арзулар, идеаллар, ишыг гүввәтлидир. Ч. Мәммәдгулузадә һәгигәти бүтүн чылпаглығы илә тәшриһ едир. Н. Нәриманов исә предмет вә һадисәнин тәһлилинә даһа чох фикир верир, һәр үч әсәрдә халгын ағыр дәрди ачыг һисс олунур. Бу дәрд вә әләми һәр јазычы өзүнә мәхсус орижинал үсулла көстәрир. Ч. Мәммәдгулузадә ичтимаи бәлалары кинајә вә ејһамла, лаға гоја-гоја, сатира атәшиндә гыздыра-гыздыра көстәрир. «Бәһадыр вә Сона»да һадисәләр чидди планда инкишаф едир. Бәһадыр вә Сона феодал дүнјасынын илк вә сон гурбанлары дејилләр, јени ојанан гүввәләрин нүмајәндәләридирләр. Онлар гаранлыг мүһитдә өз фикир вә эгидәләри илә дан јери кими гызарыб сөнүрләр. Онларын мәзарынын үзәрини һәр шејә чан верән күнәш дејил, кәсафәтли гара булудлар бүрүјүр, лакин бу гызартыны тамам сөндүрә билмир. Бу дан јеринин шәфәгләри сонралар парлады. Бу гаранлығы боған гәһрәманлар сонралар јаранды. Лакин бу сурәтләрин бөјүклүјү ондадыр ки, өз арзу вә әмәлләри илә кәләчәк романларымызын гәһрәманлары үчүн илк гығылчым, «илк Прометеј оду» олдулар. Бунлар Азәрбајчан романынын илк бәдии реалист вәтәндашларыдыр. Бу әсәрләр кетдикчә инкишаф едән реалист Азәрбајчан епопејасынын прологу, илк тәмәл дашларыдыр.

Ингилабдан әввәл јазылмыш романларда ичтимаи һәјатла сурәтин истәк вә арзулары әсасында јаранан учурумдан доған, бир гәдәр мелодраматик конфликт һадисәләрин, мүһитин, заманын маһијјәтиндән доғмушдур. Бу хүсусијјәт Н. Нәримановун да, Ч. Мәммәдгулузадәнин дә, С. М. Гәнизадәнин дә, А. Шаигин дә романлары үчүн характерикдир. Рус тәнгидчиләриндән биринин гејд етдији кими, роман жанры бу фачиәлији феодализм вә капитализм чәмијјәтинин амансыз бир гануну, садә адамларын әзијјәтинин бир әламәти кими өз тәркибинә дахил етмәклә сәнәтдә инсанпәрвәрлик һиссинин инкишафы саһәсиндә ирәлијә доғру бөјүк бир аддым атмыш олду.

Ингилабдан сонра вәзијјәт тамам дәјишди. Октјабр сосиалист ингилабы бир чох халглар кими Азәрбајчан халгына да өз исте'дадыны, габилијјәтини, мәнәвијјатыны, мәдәнијјәтини, сәнаје вә кәнд тәсәррүфатыны һәртәрәфли инкишаф етдирмәјә имкан верди. Бу јени мүнасибәтләри вә чошгун инкишафы әкс етдирән романлар отузунчу илләрдән јаранмаға башлады.

Бу роман өзүндән әввәлки романа бәнзәмирди. Лакин ондан тәчрид едилмиш шәкилдә дә јаранмырды, онун ән јахшы чәһәтләрини даһа да инкишаф етдирирди. Рус совет әдәбијјатынын «Дәмир ахын», «Чапајев», «Тарымар», «Семент», «Сакит Дон» кими классик нүмунәләринин Азәрбајчан совет романчыларына гүввәтли тәсирини дә хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Јазычыларымыз бу әсәрләрдән өјрәнир, өз сәнәткарлыгларыны артырырдылар.

1940-чы илә гәдәр, еләчә дә ондан сонра бу роман әсасән ики истигамәтдә инкишаф едирди. Јазычыларымыз бир тәрәфдән һаггыны өз әлинә алмыш халгын јени һәјат, сосиализм гурмаг јолундакы мүбаризәси, бу јолда гаршыја чыхан чәтинликләри, колхоз гурулушуну, дикәр тәрәфдән халгын мүбаризә тарихини, ингилаби кечмишинин мүһүм дөврләрини әкс етдирмәјә башладылар. Билаваситә мүасир һәјатдан бәһс едән «Јохушлар», «Гәһрәман», «Тәрлан», «Сачлы» кими гијмәтли романларла јанашы, кечмиш тарихимиздән бәһс едән, Совет һакимијјәти уғрунда, Чәнуби Азәрбајчанда апарылан мүбаризәнин кениш бәдии лөвһәләрини верән «Думанлы Тәбриз», «Дөјүшән шәһәр» (М. С. Ордубади), «Дашгын», «Сәһәр» (Меһди Һүсејн), «Шамо» (С. Рәһимов), «Ган ичиндә» (Ј. Вәзир), «Дүнја гопур» (Әбүлһәсән), «Бир кәнчин манифести» (Мир Чәлал) вә с. кими әсәрләримиз дә јаранды. Бу романлар Азәрбајчан әдәбијјатында тамам јени дөвр ачды. Гаршыја чыхан чәтинликләр, јени кејфијјәтләрә јијәләнән адамларымыз јазычыларымыз тәрәфиндән дәриндән өјрәнилиб үмумиләшдирилди. Роман отузунчу, гырхынчы илләрдә сүр'әтлә инкишаф едир, халг һәјатынын бир чох саһәләри роман жанрында өзүнүн бәдии һәллини көзләјирди. Хүсусилә өз өлкәсинин һәгиги саһиби олан, јени һәјатын гурулмасында һәлледичи рол ојнајан фәһлә синфи романчыларымызын диггәтиндән бир нөв кәнарда галмышды. Фәһлә синфинин характериндә јаранан јени кејфијјәтләри әкс етдирмәк үчүн романчыларымыз һәлә кифајәт гәдәр јетишмәмишди-

ләр. Истеһсалат мөвзусу бир нөв хам материал кими галмышды. Ајры-ајры һекајәләр, очеркләр, ше'р вә поемалар исә истеһсалатда харүгәләр јарадан фәһлә синфинин истәк вә арзуларыны, әмәк гәһрәманлығыны, истеһсал аләтләринә, дөвләти идарәјә шүурлу мүнасибәтини кифајәт гәдәр долғун шәкилдә әкс етдирә билмирди. Әмәк адамларынын мә'нәви көзәлликләри роман жанрында һәлә парлаг бојаларла әкс олунмамышды. Бу чәһәтдән илк Азәрбајчан совет романчымыз Әбүлһәсәнин бу сөзләриндә бөјүк һәгигәт вардыр: «Бир пара очеркләр истисна едилсә, гырхынчы илләрә гәдәр јазылан әсәрләримиздә бир бәнна, ја дәмирчи, дүлкәр, ја да торначы вә чилингәр кими пешә саһибләринин, ја да садә колхозчунун, бағбанын чанлы сурәтинә чәтин раст кәлмәк олурду. Физики әмәклә мәшғул олан бу адамларын сурәти вәзифәли шәхсләрин сурәтиндән чох-чох зәиф чыхырды».

Бүтүн бу бошлуглары романчыларымыз әсасән Вәтән мүһарибәсиндән сонра долдурмаға башладылар. Бир чох зәиф, солғун әсәрләрлә јанашы, Вәтән мүһарибәсинин гәһрәманлыг мәнзәрәләрини верән «Достлуг галасы», колхоз кәндиндән бәһс едән «Чичәкли», «Ајрылан јоллар», «Јанар үрәк», «Бөјүк дајаг», Бакы нефтчиләринин мә'нәви көзәлликләриндән данышан «Абшерон», «Гара дашлар», «Јерин сирри» кими гијмәтли романлар јаранды. Бу романын һазырда ән көркәмли нүмајәндәләриндән сајылан бир нечә јазычы үзәриндә бир гәдәр әтрафлы дајанмаздан әввәл, дүнја әдәбијјатында бу жанр әтрафында кедән мүбаһисәләрә өтәри дә олса нәзәр салмаг фајдалы оларды.

II

Һазырда бир чох капиталист өлкәләриндә роман жанрынын хүсусијјәтләри, һәчми, кәләчәк инкишафы, кечмиш романдан фәрги вә с. һаггында чидди мүбаһисәләр кедир. Роман жанры өлүр, јахуд инкишаф едир? Мүасир роман нечә олмалыдыр? Бу суаллар мүбаһисәләрин әсас маһијјәтини тәшкил едир.

Бу мә'лум бир һәгигәтдир ки, халгын кениш күтләләринин истәк вә арзуларыны, һәјатыны, мүбаризәсини әкс етдирмәјән әдәбијјат чүрүк бинөврә үзәриндә гурулур, күндәлик әјләнчә характери дашыјыр вә һеч бир кәләчәјә малик дејилдир. Капиталист өлкәләриндә бир групун мәнафејини күдән, кичик вә чылыз һисләр ашылајан буржуа әдәбијјатынын агибәти дә беләдир. Америка тәнгидчиси А. Кејзин мүасир Америка романындан киләјләниб јазыр ки, насирин һүдудсуз тәсәввүрләр аләми өз фәрдијјәтинин маһијјәти һаггында дүшүнүб-дашынмагла мәһдудлашдырылыр. Бу романын сәһифәләри шәһвани һисләр вә сәрхошлугла долмушдур. Белә әсәрләр чох заман өз зәрәрли идејасы илә охучунун шүуруну думанландырыр. Ичтимаи зиддијјәтләр, синфи мүбаризәләр, чәмијјәтин бөјүк проблематик мәсәләләри кәнарда галмышдыр. А. Кејзинин дедији кими, бу роман маһијјәт е'тибары илә чәмијјәтин, халгын әлејһинә чеврилмишдир. Бу роман дүнјаны хаос шәклиндә алыр, инсаны ичтимаи мүбаризәләрдән чәкиндирир, ону күчсүз, ачиз, мүт'и, јазыг вә шикәст көстәрир, реализми инкар едир. Ичтимаи идејалардан, јүксәк әгидә вә мәсләкдән узаг олдуғуна көрә бу роман күчсүздүр, чылыздыр. Бу чәһәт Инкилтәрәнин, Франсанын, Гәрби Алманијанын вә бир чох капиталист өлкәләринин дә мүртәче буржуа әдәбијјаты үчүн характерикдир. Белә әдәбијјатын, әлбәттә, кәләчәји јохдур.

Р. Грије «Кәләчәк романын јолу» адлы мәгаләсиндә көстәрир ки, Франсада роман сәнәтинин артыг јени дөврү кәлмишдир. Лакин бу романы ики бөјүк тәһлүкәдән, онун мәһвинә чалышан склероз вә чүрүмә, позулма кими хәстәликләрдән горумаг, хилас етмәк лазымдыр.

Бу хәстәликләрә тутулмуш бәдәни—романы һансы дәрманла мүаличә етмәк олар? Һәјат һәгигәти илә, реализм илә, бөјүк чидди мәсәләләрлә!

Бир сыра буржуа әдәбијјатшүнаслары иддиа едирләр ки, куја кәләчәк әдәбијјат модернизмин хејринәдир, реалист әдәбијјат охучулары дүшүндүрән, һәјәчанландыран мәсәләләри әкс етдирмәјә гадир дејилдир.

«Мүасир американ романы» адлы китабын мүәллифи Ф. Һофман иддиа едир ки, «пролетар әдәбијјаты» куја кобуд, јалныз «мәнфәәт вә фајда күдән» бир әдәбијјатдыр вә «партијанын тәблиғаты» мәгсәдини дашыјыр. Куја Коммунист партијасынын маневрләри «пролетар романыны» мәһв етди, бу роман синфи симасыны итирди.

Бу вә буна бәнзәр мүртәче тәблиғатын нәтичәсидир ки, сон отуз-гырх илдә Америка әдәбијјатында зәһмәткешләрин, фәһлә синфинин капитализм илә мүбаризәсини јүксәк сәвијјәдә әкс етдирән әсәрләр демәк олар ки, јаранмамышдыр. Американын мүртәче тәнгидчиләри вә әдәбијјатчылары белә бир тезис ортаја атыб мүдафиә едирләр ки, куја «сијасәтлә» вә «тәблиғатла» мәшғул олмаг јазычынын иши дејил вә һансы јазычы бу «хәстәлијә» тутулмушдурса, онун әсәри һөкмән гејри-бәдии чыхачагдыр.

Мәшһур Америка романчысы Томас Вулф вахты илә јахшы демишди: «Бүтүн дөврләрин бөјүк шаир вә јазычылары о адамлар һесаб олунур вә охунур ки, онлар һәмишә ичтимаи һәјатда әзиләнләрин, инчикләрин вә бәдбәхтләрин тәрәфиндә дурурлар».

Романы халгын мүбаризәсиндән, ичтимаи вә сијаси амалындан кәнар етмәк истәјәнләр бу күнкү Италија, Франса јазычысы вә әдибләри арасында да вардыр.

Әлбәттә, капиталист өлкәләриндә бир чох мүтәрәгги, ингилаби фикирли јазычылар—романчылар вардыр ки, онлар халгын реал һәјатыны, фәһлә синфинин мүбаризәсини өз әсәрләри үчүн әсас көтүрүрләр. Белә јазычылар дүнја әдәбијјатынын, хүсусилә Совет Иттифагы халгларынын ән јахшы әсәрләриндән тә'сирләнәрәк, капитализм чәмијјәтинин доғурдуғу рәзаләтләри тәнгид едирләр. Тәнгиди реализм методу мүасир Франса, Италија, Австралија романларында чох мүһүм јер тутур. Һуманизм тәблиғ едән, ичтимаи әдаләтсизликләри гамчылајан белә тәнгиди реализм бизим әдәбијјатын әсас јарадычылыг методу олан сосиалист реализминин мүттәфигидир. Бир сыра мүтәрәгги үнсүрләрә, һәјат һәгигәтләринә бу күнкү Италија әдәбијјатында мүһүм әдәби чәрәјанлардан сајылан неореализмин нүмајәндәләринин дә әсәрләриндә раст кәлмәк олар.

Бу күнкү әдәби просес көстәрир ки, роман нәинки өлмүр, һәтта башга жанрлар арасында фәхри јерләрдән бирини тутур.

Сосиалист реализми өз тәбиәти вә мәзмуну е'тибары илә халг күтләләринин өзүнү, өз һүгугуну дәрк етмәсинә көмәк едир. Узун дөврүн јарадычылыг ахтарышларынын мәһсулу олан сосиалист реализми үсулу габагчыл сәнәткарларын әлиндә һәјат һәгигәтини, мүтәрәгги идејалары әкс етдирмәк үчүн ән јахшы васитәдир. Бир чох Гәрб әдәбијјатшүнаслары сосиалист реализминә натурализмин даһа да инкишафы кими бахмаға чалышырлар. Мәсәлән, мәшһур Америка тәнгидчиси М. Коули өзүнүн «Әдәби ситуасија» китабында көстәрир ки, сосиалист реализми кенетик шәкилдә натурализм ән'әнәләринин әсаслары үзәриндә әмәлә кәлмишдир. Һәгигәтдә исә субута еһтијач јохдур ки, совет әдәбијјатынын әсас јарадычылыг методу олан сосиалист реализми натурализмә вә һәр чүр формализмә гаршы мүбаризәдә инкишаф етмиш, јүксәлмишдир. Бу да бир һәгигәтдир ки, һазырда дүнја әдәбијјатында сосиалист реализминә мејл кетдикчә гүввәтләнир вә бир чохлары мүасир инчәсәнәти, еләчә дә роман жанрыны бөһрандан гуртармаг үчүн сосиалист реализми јарадычылыг методуну ән дүзкүн јол һесаб едирләр.

Италијада, Инкилтәрәдә белә мүбаһисәләр чох кедир: бир чохлары белә һесаб едирләр ки, мүасир роман бөһран кечирир. Бу романын тәчрүбәсиндән истифадә етмәјин вахты кечмишдир. Инди тамам јени, кечмиш романлардан фәргли роман јаранмалыдыр. Бу романын дили нечә олмалыдыр? Бә'зиләри јерли «диалектләр»и, бә'зиләри садә данышыг дилини, бә'зиләри исә «тәмиз» әдәби дили бу романын дили үчүн әсас һесаб едирләр. Бу мәсәләләри һалл етмәк үчүн бир чохлары сосиалист реализмини ән дүзкүн метод сајыр.

Јазычы Ч. Бизли өзүнүн «Австралија әдәбијјаты мәсәләләри» адлы мә'рузәсиндә субут едир ки, сосиалист реализми Австралија әдәбијјатында күчләниб, инкишаф едәчәкдир. Бу реализм јазычылара бөјүк ичтимаи проблемләр галдырмагда, чәмијјәти дәрк етмәкдә кениш имкан вә үстүнлүкләр верир.

Мүасир буржуа романы габагчыл идејалары әсас көтүрмәдијинә, ичтимаи проблемләрдән узаглашдығына, модернизм батаглығындан чыха билмәдијинә, субјектив һисләр әсири олдуғуна көрә бөһран кечирир.

Бу бөһраны нә илә изаһ едирләр?

Италија тәнгидчиси К. Салинари өзүнүн «Роман проблемләри» адлы мәгаләсиндә артыг ики илә јахын бир вахтда Италија әдәбијјатында роман һаггында кедән мүбаһисәләрә аид бир сыра мараглы фикирләр сөјләјир.

Бә'зи мүәллифләр белә һесаб едирләр ки, кинонун, хүсусилә телевизорун инкишафы башга тәсвири сәнәтләри, еләчә дә епик ләвһәли романы сыхышдырыр, өлдүрүр. Үмумијјәтлә «көрмә» сәнәти «тәсвир» сәнәтини үстәләјир. Кино илә телевизорун гаршылыглы инкишафы романын әлиндән һәјатын кениш саһәләрини тәсвир етмәји ола билсин ки, һәмишәлик алсын. Роман бу саһәләри кино вә телевизора вермәклә күчсүзләшир, сферасы мәһдудлашыр. Италија әдәбијјатчысы Е. Дзолла һәтта субут етмәјә чалышыр ки, механиканын, сәнајенин сүр'әтлә инкишафы јарадычы зијалылар үчүн куја өлүмдүр. Инди һәр чүр машынлар чыхыр; охумаг, јазмаг, тәрчүмә етмәк үчүн вә с. машынлар ичад олунмушдур. «Мәдәнијјәтин сәнајеләшдирилмәси» инчәсәнәт үчүн өлүм горхусу јарадыр. Тәнгидчи К. Салинари дә сәнајенин, техниканын инкишафына јүксәк гијмәт вериб дејир ки, механиканын, сәнајенин инкишафы ичтимаи мүнасибәтләрдә, инчәсәнәтин өз характериндә бөјүк дәјишикликләр јарадыр. Лакин бу һеч дә инсанын мә'нәви, естетик тәләбатыны инкар етмәк демәк дејилдир. Кино вә телевизор да һеч заман романы әвәз едә билмәз. Кино өзүнүн әлли илдән чох инкишаф тарихиндә романы әвәз едә билмәмиш, онун тә'сир даирәсини мәһдудлашдыра билмәмишдир. Сәнәтин бу ики нөвү һеч дә бир-биринә зәрәр вермәмишдир. Әксинә, онлар гаршылыглы сурәтдә бир-бирини зәнкинләшдирмишдир. Мәсәлән, дејәк ки, бу күн јаранан бир чох көзәл филмләр биринчи нөвбәдә роман жанрына миннәтдар олмалыдыр. Бир сыра гијмәтли романларын екранлашдырылмасы кино сәнәтини нәинки зәифләтмәмиш, әксинә, гүввәтләндирмиш, зәнкинләшдирмишдир. Өз нөвбәсиндә бу романларын тәсвир етдији мүһитин, дөврүн адамларынын даһа дәриндән өјрәнилмәсиндә, һәмин әсәрләрин даһа кениш јајылмасында кино сәнәти чох бөјүк рол ојнајыр. Дүнја мәдәнијјәтинин хәзинәсиндән сечилиб екранлашдырылан гијмәтли романын кино васитәси илә даһа да јајылмасы һамыја јахшы мә'лумдур.

Ејни сөзләри бир гәдәр башга шәкилдә телевизорла романын бир-биринә тә'сири һаггында да демәк мүмкүндүр. Телевизор нә гәдәр инкишаф едиб тәкмилләшсә дә романы һеч заман әвәз едә билмәз. Тәнгидчи К. Салинаринин фикринә көрә, техниканын јени нөвләри сәнәтин дә јени-јени нөвләрини јарадыр ки, бу да чәмијјәтин инкишафынын јени саһәләрини әһатә едир, бунунла бәрабәр инчәсәнәтин көһнә нөвләрини дә сыхышдырыб чыхартмыр. Салинари кен-

но вә телевизорун инкишафы романы објектив һәгигәти тәсвирдән мәһрум едир» дејәнләрин фикрини һаглы олараг рәдд едир.

Инкилтәрәдә чыхан «Тајмс» гәзетиндә бу мәсәләләрә һәср едилмиш хүсуси сәһифәләр ајрылмышдыр. Бурада романын охунмамасындан, өлүмә кетмәсиндән чох сөһбәт кедир. Бә'зиләри дејирләр ки, роман бизим заманың әглң һәјатындан ајрылмыш, кәнарда галмышдыр. Һәтта бир мүәллиф тәклиф едир ки, јазычылар јазмағы ја дајандырмалы, ја да башга ишә, — гуллуға кечмәлидирләр.

Инкилис публисисти Һаролд Николсон демишдир ки, һазырда, Гәрбдә роман сәнәтинин иши харабдыр. Кәрәк биз чохдан е'тираф едәк ки, бу жанр артыг өз вахтыны кечирмишдир. Николсона көрә мүасир охучу, ујдурулмуш талеләрдән бәһс едән романлардан үз дөндәриб даһа әһәмијјәтли шејләр ахтарырлар. Мүәллифә көрә, мүасир һәјатын белә гајнар вә сүр'әтли инкишафы дөврүндә јазычылар, гәдимдә олдуғу кими, роман јазмаг гүдрәтинә малик дејилләр. Онларын ујдурма вә ејбәчәр, сүн'и әһвалатлар үзәриндә јаратдыглары әсәрләр исә һеч бир мараг доғурмур.

Николсон бу сөзләри тәсадүфи демәмишдир, һәјат һәгигәтинә аз риајәт едән бир чох Гәрб романлары һаггында онун фикирләри тамамилә доғрудур. Роман вә романчы әсил реал һәјаты, зәһмәткеш халгын мүбаризәсини, гәлбини әкс етдирмәлидир. Капитализм шәраитиндә бир чох романлар бу бөјүк һәгигәтдән үз дөндәрдијинә көрә горхулу вәзијјәтә дүшмүшдүр. Бурада роман јазанын да талеји фачиәли кечир. Мәсәлән, инкилис јазычысы Чон Криз детектив роман мүтәхәссиси сајылыр. О, нәшријјатларла мүгавилә бағлајыб ки, 5 илдә 45 роман јазсын. Бу һесабла һәр илә 9 роман дүшүр. Дејиләнә көрә, мүәллиф һәр романы 10 күнә јазыр, лакин бу романы рә'јә көндәрмәк, чап етдирмәк вә с. илдән чох чәкир. Беләликлә, пул вә мәнфәәт далынча гачан мүәллиф өз сәнәтини өз әли илә мәһв едир.

Бир чох капиталист өлкәләриндә олдуғу кими, Инкилтәрәдә дә шаирләр еһтијач ичәрисиндә јашајыр, романчылар исә гәмли вә кәдәрли һалда үмидләрини кәләчәјә бағлајырлар. Чүнки һазырда радио, телевизија вә с. мәтбуат инһисарчылары һәр шеји зәбт етмишләр. Үмумијјәтлә «Романын, поезијанын вә драмын өлүмү» башлығы мүасир инкилис әдәбијјаты үчүн некролог кими сәсләнир. Чарлз Сноу дејир ки, инкилис әдәбијјатынын сүгуту антик әдәбијјатын сүгутуна бәнзәјир. Мүәллифә көрә бу романчылар вә јазычылар бөјүк ичтимаи проблемләрдән тамам јан кечирләр, бир чох әсәрләри дә шәрти олараг роман адландырмаг олар. Чүнки онларда ичтимаи һәјатын бөјүк мәсәләләри, — епик жанра хас олан бу чәһәт ифадә олунмур.

Роман жанрынын кетдикчә инкишаф етдијини бир сыра мүәллифләр мүдафиә етсәләр дә, бу фикирлә әсасән шәрик олурлар ки, роман охујанларын сајы кетдикчә азалыр, мәһдудлашыр. Сон бир нечә јүз илдә роман ән кениш јајылмыш тәсвир васитәләриндән бири иди, инди исә о драматуркија кими, мәһдуд саһәләри әһатә едә билир. Бу исә роман кими епик шәкилли бир жанрын хејринә дејилдир.

Капиталист өлкәләринин мәтбуатында романын кәләчәк инкишафы һаггында дә мүлаһизәләр ирәли сүрүлүр. Инкилтәрә, Франса, Италија мәтбуатында олдуғу кими, 1959-чу илин ијунунда Гәрби Алманијада чыхан һәфтәлик «Ди култур» гәзети адлары чәкилән өлкәләрин јазычыларына мүрачиәт етмишди ки, онлар романын инкишаф перспективи, онун имканлары һаггында өз мүлаһизәләрини сөјләсинләр.

Мүәллифләрин чоху бу фикирдәдирләр ки, кәләчәк роман нә XIX әсрин, нә дә бу күнүн романына бәнзәмәјәчәк. Лакин һәм кечмиш, һәм дә бу күнкү романын, үмумијјәтлә нәсрин әсасыны тәшкил едән ики мүһүм чәһәти кәләчәк роман да һифз еләмәлидир: идеја вә гәһрәман. Бу ики елементдән мәһрум едилмиш роман јохдур.

Франса әдәбијјатчыларындан Р. Грије вә јазычы Н. Саррот кәләчәјин романы һаггында тамам башга әгидәдәдирләр. Бу јазычылар әдәби персонажлара, характерләрә мә'насыз, көһнәлмиш бир васитә кими бахырлар. Гријејә көрә кујә кечмиш романчылар зеһнијјәтә әсасланыб јалныз характер вә һадисәләри вермәјә чәһд едибләр. Мүасир романчы әсәриндән кәрәк «јоха чыхсын», өзүнүн һадисәләрә, әһатә олундуғу адамлара мүнасибәтини унутсун, инсаны вә аләми дәрк етмәји јаддан чыхартсын. Романын предмети јалныз һадисәләрин үзәриндә көрүнән, — истәр тәбиәтдә, истәр инсанда, истәрсә дә мәишәт шәраитиндә,— шејләр ола биләр.

Ичтимаи варлығы, һәјаты дәрк етмәји, дәриндән көстәрмәји, характер јаратмағы инкар едән бу декадент нәзәријјәнин мүәллифи өз нәзәријјәсинин һәтта кәләчәк романын јеканә, дүзкүн јолу сајыр вә бу роман куја һәгигәти дәрк етмәјә имкан верир. Кечмиш әдәбијјат исә аз вә ја чох дәрәчәдә јаландыр. Н. Саррот да кәләчәк романы «сонсуз магнитофон ленти» илә мүгајисә едиб дејир ки, һәјаты персонажсыз, гәһрәмансыз тәсвир кәләчәк романын дүзкүн јолудур. Саррот бу романы һәтта реалист роман адландырыр.

Үмумијјәтлә Франсада јаранан «Инкар мәктәби» анархист бир характер дашыјыр. Бу мәктәб бәдии әсәрдә инсан характерини әсли јарадычылығын әсасы кими инкар едир, мадди аләми, ичтимаи варлығы, сәнәтин објекти кими алмыр, роман жанрыны рәдд едир. Өз мәгсәдләрини курултулу ибарәләрлә кизләтмәјә чалышан бу мүәллифләрин «нәзәријјәләри» маһијјәтчә чүрүкдүр. Романдан характери чыхартмаг, һадисәләрин заһири өртүјүнү әсас кими алмаг јазычынын хаос ичәрисиндә итиб батмасы, һәгигәтә, варлығын дахили мә'насына көз јуммасы, иллүзијалара гапылмасы демәкдир. Һәгиги реалист романла бу нәзәријјәләрин һеч бир әлагәси јохдур. Һәр чүр реал сүжети, конфликти, һәгиги характери инкар едән, субјектив көрүшләрә әсасланан бу «нәзәријјә» бу күнкү мүтәрәгги Франса әдәбијјатындан чох узагдыр.

Гәрби Алманијада модернизмин тәрәфдары кәнч јазычы вә әдәбијјатшүнас Валтер Јенс иддиа едир ки, епик форма кетдикчә даһа артыг әријир, парчаланыр, фабула гурулашыр, очеркчилијә, мүчәррәдчилијә, көһнә гајдалара јахынлашыр.

Көрүндүјү кими, бурада да романдан «көһнәлмиш», артыг әһәмијјәтини итирмиш бир форма кими бәһс едилир.

Һалбуки бәшәријјәтин һәгиги инкишафыны аз-чох дәрк едән һәр бир адам ајдын баша дүшүр ки, бүтүн башга сәнәт жанры кими роман жанры да кетдикчә инкишаф едир, јени хүсусијјәтләрлә зәнкинләшир. Романын «дағылмасы»ны, «әримәсини» иддиа едәнләр јанылырлар.

Әлбәттә, бу һәгигәтдир ки, бу күнкү романлар кечмиш романлардан дил, үслуб, сүжет, конфликт, мөвзу, характер вә с. чәһәтдән фәргләндији кими, кәләчәк роман да бу күнкү романдан чидди фәргләнәчәкдир. Бу барәдә көркәмли мүасир инкилис јазычысы Чарлз Сноунун бир фикрини хатырламаг пис олмазды. Һәмин мүәллиф көстәрир ки, инсанлар һәгиги азадлыг вә сәадәт әлдә едәндә, тәбиәти өз гүввәләринин нәзарәти алтында сахлајанда инчәсәнәт елә чичәкләнәчәк ки, буну биз инди тәсәввүр белә едә билмәрик. Романы биздән кәскин шәкилдә фәргләнән адамлар јазачаглар.

Әлбәттә, кәләчәјин романы һаггында индидән дәгиг данышмаг чәтиндир. Кәләчәк роман һаггында фәрзијәләр јүрүтмәкдәнсә бу күнкү Азәрбајчан романынын бир нечә нүмунәсинә нәзәр салмаг даһа әһәмијјәтли оларды.

III

Мә'лумдур ки, роман жанры Азәрбајчанда Совет һакимијјәти илләриндә чох сүр'әтлә инкишаф етмишдир. Һазырда бу жанр драматуркија вә ше'римизә нисбәтән һәјатын мүхтәлиф саһәләрини даһа дәриндән вә кениш әкс етдирмәјә сә'ј көстәрир. Бу да чох тәбиидир, чүнки һеч бир жанр роман гәдәр халг һәјатыны һәртәрәфли гаврамаг вә көстәрмәк гүввәтинә малик дејилдир. Сон дөврләрдә јаранан романларымыз дил, үслуб чәһәтдән чох зәнкинләшмишдир. Мүвәффәгијјәтлә јаранан мүсбәт сурәтләр әдәбијјатымызын гәләбәсидир. Бу роман инди һәртәрәфли әл-гол ачыр, мүасир мөвзуларла бәрабәр халгын тарихинә дә мүрачиәт едир, кечмишлә бу күн арасында бәдии әлагә јарадыр. Бу роман бир сыра орижинал мөвзуларла, тәзә конфликт вә сүжетләрлә дә зәнкинләшмиш, чидди әһәмијјәтли мәсәләләр ирәли сүрмүшдүр. Роман, инамла демәк олар ки, сөзүн һәгиги мә'насында халг һәјатына јахынлашыр, бу һәјаты там долғунлуғу илә көстәрмәк истәјир. Јени инсанын, коммунизм гуран бу күнкү әмәк адамларынын бәдии сурәти бу романын диггәт мәркәзиндәдир.

Бу романын көркәмли нүмајәндәләриндән бири Меһди Һүсејндир. Онун сон романы «Гара дашлар»дыр. Тәәссүф ки, бу роман бизим мәтбуатымызда өз лајагәтли гијмәтини һәләлик алмамыш, елми тәһлил олунмамышдыр. Әсәрин лап сон сәһифәләриндә уста Рамазан Таһирә дејир: «...Гара дашлар нәдир? Бакынын, Азәрбајчанын јүз мин дашындан бири. Биз кәрәк әсил гара дашлары јаддан чыхармајаг. О да бах беләләридир! — Гоча, Моллајеви көстәрди. — Онлар јолумузун ағзыны кәсиб ајағымыза долашырлар, бизи ирәли кетмәјә гојмурлар. Анчаг, гәм јемә, оғул. Биз бу дашлары да басдалајыб кечәчәјик. Индијәтән бир аз еһтијатсызлыг еләмишик, ајағымызын алтына бахмамышыг. Нә олар ки? Бундан сонра ајыг тәрпәнәрик, көздә-гулагда оларыг».

Бөјүк вә зәнкин һәјат тәчрүбәсинә малик, ишкүзар вә вәтәнпәрвәр бир гочанын гәлбиндән кәлән бу сөзләр «Гара дашлар» романында чәрәјан едән һадисәләрин әсас руһуну өзүндә әкс етдирир. Бу сөзләр ејни заманда, гудурған, залым «рәһбәр хадимләр»дән халгын чәкдији әзијјәтләр бир даһа тәкрар олунмамаг үчүн охучулары ајыг, мүбариз олмаға, халгын мә'нәви вә мадди гүввәләринә архаланыб, һәмин «хадимләрә» гаршы амансыз, барышмаз, горхмаз олмаға чағыран вәтәндаш бир јазычынын гәлбинин әкс-сәдасыдыр.

Меһди Һүсејн өзүнү республиканын «ағасы», «саһиби» сајан, онун талејини өз јарамаз, мурдар әлләринә алан Моллајев вә онун әлалтылары Хәлилов, Шәмкирли кимиләрини гамчыламагла кифајәтләнмәјиб, бир чох актуал, зәрури һәјат һәгигәтләринә тохунмушдур. Бу роман шәхсијјәтә пәрәстишин зәрәрли нәтичәләрини вә һәјатымызда нәзәрә чарпан бир сыра чидди нөгсанлары тамамилә арадан галдырмаг һаггында партија вә һөкумәтимизин көрдүјү тәдбирләрә чаваб верән, халгын мә'нәви-сијаси гүввәләрини партијанын сијасәти әтрафында сәфәрбәрлијә чағыран гијмәтли әсәрләримиздәндир.

Моллајевин һәјат јолунун инкишафы нә гәдәр јығчам верилмишсә, онун фәалијјәт көстәрдији илләр, мејдана чыхан нөгсанлар бир о гәдәр кениш көстәрилиб, һәр чүр әјрилијә, зијанчылыға гаршы барышмаз мөвге тутан коммунист романчынын дәгиг вә сәрт гәләми илә тәнгид едилмишдир. Моллајевин чинајәтләри мүәјјән конкрет шәраит вә мүһитин мәһсулу кими мејдана чыхмышдыр.

Моллајев әсәрдә ән гүввәтли характерләрдән биридир. Мүхтәлиф фырылдаг вә һијләләрлә јүксәк вәзифәјә галхмыш бу чани халг үчүн санки гәним кәсилибдир. О, өз мөвгејини мөһкәмләтмәк вә шөһрәтини артырмаг үчүн һеч бир чинајәт вә алчаглыгдан чәкинмир. Азад фикрин, ағлын, сағлам дүшүнчәнин гаты дүшмәни олан бу адамын бөјүк вәзифәдә ишләмәси нә гәдәр чинајәтләрин, әдаләтсизликләрин өрт-басдыр едилмәсинә сәбәб олур. Халгын зәрури еһтијачларына, һаглы тәләбләринә сон да-

рәчә е'тинасыз вә тәкәббүрлә јанашан Моллајев өз әтрафында елә бир иш үсулу јарадыр ки, бурада јалныз Шәмкирли кими јалтаг вә симасызлар ишләјә билирләр. О, тәгсири олду-олмады, истәмәдији адамы дәрһал вәзифәсиндән кәнар едир, хошу кәләни гәбул едир. Бәла бундадыр ки, бүтүн бунлары һәм дә о, партија вә халгын адындан едәјир, өзүнү партијанын һәгиги нүмајәндәси кими көстәрир. Буна көрә дә онун чинајәт маскасыны јыртмаг, чиркин симасыны мејдана чыхармаг сон дәрәчә чәтиндир. Бу, бөјүк бачарыг тәләб едир. Өзүнү республикада «күлл-ихтијар» билән Моллајев бә'зән һөкумәтин јүксәк мүкафатларыны да «инсаң ләјагәтләринә көрә јох, өз чиркин мәгсәдләринә көрә» вердирир. Моллајевин зоракы тәһдиди јалныз дөвләт вә партија ишләриндә дејил, аиләдә дә бөјүк зијанлар төрәдир. Бу чәһәтдән, Ләләни кабинетә чағырыб ону зорламаг истәмәси Моллајевин мә'нәвијјатынын башга бир хүсусијјәтини мејдана чыхарыр. Бу епизод Моллајевин алчаг сифәтләри илә чох реал бағланмышдыр. Ишдән, вәзифәдән кәнар едилсә дә, намусла јашајан Ләләнин «көр бир халгын талејини кимә тапшырыблар!» сөзләриндә халгынын намус вә гејрәтини лајигилә горујан бир кәлинин мә'нәви көзәллији мејдана чыхыр.

Моллајев арабир өзүнү гајғыкеш көстәрмәк үчүн фәһләләр арасына кедир, гонаглыг верир, бә'зән достларыны ифша едир. Лакин бунлар да онун өз чинајәтләрини өрт-басдыр етмәк үчүн бир васитәдир. Моллајевин ән бөјүк фачиәси орасындадыр ки, ганыны зәли кими сордуғу халгы танымыр, онун тарихини, мәдәнијјәтини билмир, она лағ едир. «тәнбәллик, пинтилик бизим халгын ганында вар» кими јанлыш бир фикри әсас көтүрүр, тез-тез тәкрар едир. Јазычы өз мүшаһидәсини гүввәтли бир прожектор кими Моллајевин дахилинә салыб онун бүтүн чиркинликләрини мејдана чыхарыр. «Ики дәфә евләнмишәм, икисиндә дә азәрбајчанлы алмамышам. Нејләјим? Сена билмәдим, үрәјимә јатаң олмады»—сөзләри бу чанинин халгына һәгарәтлә бахмасынын башга бир шәкилдә тәзаһүрүдүр. Онун бу чиркин фикирләри Зивәрлә Чәмилин тојунда даһа габарыг мејдана чыхыр. «Саат он бирдә республиканың саһиби багдан шәһәрә кәләркән» тој едән чаванлары көрәндә елә бил гутуда илан көрүр, халгын көзәл адәтләрини «вәһшилик», «керилик», «сарсаглыг» адландырыр, бу барәдә ганун вердириб, бу адәтләри бир јоллуг ләғв етдирмәк истәјир.

Моллајев өз чинајәтләрини планла өрт-басдыр етмәјә чалышыр. О, һансы јолла олур-олсун планы долдуруб ад чыхармаг истәјир. «Мән јалныз партијанын үсулу илә ишләјирәм» — дејән Моллајев унудур ки, партијаны биринчи нөвбәдә инсанын талеји марагландырыр. Гүдрәтин дили илә десәк, партијамызын һәр бир тәдбири јалныз инсанын рифаһы үчүндүр. «Сиздән чохлары мә'дәнә кәләндә сорушмурлар ки, нијә дәшәмәни јујуб тәмизләмәмисиниз, нијә иш планларыны вахтында вермәјибләр, нә үчүн јемәк еһтијатынызы вахтында көндәрмәјибләр? Бунун әвәзиндә сорушурлар ки, нечә метр газмысыныз, нијә аз газмысыныз, мүгәссир кимдир?.. Күндәлик план долуб, ја јох?».

Көрүндүјү кими јазычы Моллајеви, — фамилијасындан белә икраһ һисси дујдуғумуз бу адамы һәјатын бир чох саһәләриндә көстәрир, **онун мә'нәви чиркинликләрини** өзүнә мәхсус хәсис, ајдын, реалист бојаларла мејдана чыхарыр.

Моллајевә гаршы дуран ән гүввәтли сурәт шәһәр партија комитәсинин катиби Асланов вә трест мүдири Гүдрәт Исмајылзадәдир. Лакин бу мүбаризә јалныз бу ики шәхсин фәалијјәти илә мәһдудлашмыр. Таһир, Имран, Шејда, Ләлә, Сәмәд — бөјүк нефтчиләр коллективи, бүтүн халг бу чәбһәдә дајаныр. Асланов вә Гүдрәтин мүбаризәси дә бу гүввәләрә архаланыр. Хүсусилә Асланов горхмаз, принсипиал, һәгиги бир коммунист кими нәзәримиздә чанланыр. Коммунистлик, Вәтәнинә вә халгына сәдагәтли олмаг Аслановун әтиндә, ганында, вичданындадыр. Шејда бир мүнасибәтлә Сәмәд Бајрамлыја дејир: «Сиз кимсиниз? Сиз дүнјада ән бөјүк, гүдрәтли партијанын өвладысыныз. Бу партијанын сыраларына өзүнү лајиг билән һәр кәсин илк борчу өз идеалары үчүн ән ағыр мәһрумијјәтләрә дөзмәји бачармагдыр. Әкәр сән садәчә бир худпәсәнд дејилсәнсә, әкәр сәни доғрудан да идеалын үчүн мәһв еләмәк истәјирләрсә, сән буна тәәссүф етмәмәлисән. Сән алны ачыг, мәрд бир гәһрәман кими, өлүмдән белә горхмамалысан». Асланов сон дәрәчә мүрәккәб вә чәтин бир шәраитдә фәалијјәт көстәрир. Һәр аддымы изләнән бу намуслу коммунист халгына, партијаја сәдагәтлә хидмәт едир. Моллајев Асланова санки бир инсан кими данышмағы, күлмәји дә гадаған етмишдир. Јазычы, Асланову ән чох ичтимаи фәалијјәтдә тәсвир едир. Һәјаты тәһлүкәдә олмасына бахмајараг, Асланов намуслу адамларын гајғысына галыр, талеји илә марагланыр, јери дүшәндә онларла мәсләһәтләшир, дәрдләринә шәрик олур. Асланов халга, партијаја, әгидәсинин һәјатилијинә архаланыр. Таһир, Рамазан, Ләлә, Гүдрәт кими халгы тәмсил едән адамлар Аслановун ән јахын көмәкчиләридирләр. Моллајевә әсәрдә нисбәтән чох јер верилсә дә, романын үмуми пафосу, һәјати мәнтиги халгын, партијанын гәләбәсини, тәнтәнәсини тәсдиг вә тәсбит едир. Моллајев исә нә гәдәр јүксәк вәзифәдә ишләсә дә, «республикада күлл-ихтијар саһиби» олса да даим горху, ваһимә ичәрисиндә јашајыр. Бу да, тәсадүфи дејилдир. Чүнки Моллајевин дајағы јохдур. Зүлмкарлығы да онун горхаглығындан, бинөврәсизлијиндән ирәли кәлир ки, бу психоложи вәзијјәтләри јазычы инандырычы көстәрмишдир. Мүәллиф онун һаггында јазыр: «Моллајевин сакит кечән бир күнү белә јох иди. Ону нараһат едәјән вичдан әзабы дејилди, чүнки о, бу ағыр јүкүн алтына бир ан да кирмәмишди. Вичдан мәфһуму илә онун арасында чох узун бир мәсафә варды. О, һамыдан еһтијат еләјир, һамыдан горхурду! Адамларын ән ади бахышлары белә ону шүбһәјә салырды. О, өзү горху ичиндә јашадығына көрә дә һамыны горхутмаға чалышырды. Моллајевин аиләсини аз-чох танıјанлар онун бир сиррини дә өјрәнмишдиләр. О, јатанда балышын алтында һәмишә долу тапанча сахлајырды».

Бу характеристика, Моллајевин мә'нәви ејбәчәрлијини дәгиг ифадә едир вә роман боју чанлы ләвһәләрдә әсасландырылыр. Асланов ағыллы бир коммунист кими, Моллајевин бу рәзаләтләрини баша дүшүр. Лакин о, елә бир вәзијјәтдәдир ки, бирдән-бирә Моллајевин маскасыны јырта билмир. Тәкчә Асланов дејил, мүәллифин башга мүсбәт гәһрәманлары да јени һәјатын, сосиализм гурулушунун әсил јарадычылары кими тәсвир олунмушдур. Јазычы онларын фәрди дүшүнчәләрини, мә'нәви кејфијјәтләрини дә ичтимаи мәсәләләрин фонунда тәсвир едир. Гүдрәт вә Ләлә мүһүм ишләрдә чалышсалар да гызларынын да тәрбијәсинә лагејд галмырлар. Колхозда ишләјән Күлсәнәм арвад вә бир сыра башга колхозчулар даим Таһирин иши илә марагланырлар. Таһир вә Ләтифәнин һәјалы севкисини онларын шәрәфли зәһмәтләриндән кәнарда тәсәввүр етмәк чәтиндир. Үмумијјәтлә романы охудугча зәһмәт ордусунун бу лајигли нүмајәндәләринин мә'нәви вә ичтимаи фәалијјәтләри көзләримиз өнүндән кәлиб кечир. Бу ордунун башында исә Асланов дајанмышдыр.

Асланов вә онун тәмсил етдији чәбһә һәгигәтән гүввәтлидир. Онлар ән горхулу, јыртычы, гәддар вә амансыз дүшмән Моллајевә дә бу дөнмәз вә сағлам мәсләкин ешги илә галиб кәлирләр. Онлар Моллајеви мә'нәви чәһәтдән елә бајкот едирдиләр ки, нәтичәдә Моллајев бир чани кими мискин вәзијјәтә дүшүр. Бу чәһәтдән Моллајевлә әлагәдар олараг кечирилән ичласларын тәсвири чох гүввәтли, дәринлији вә орижиналлығы е'тибары илә романын ән гијмәтли јерләриндәндир.

Јазычы бу епизодларда Моллајевин гудузлуғуну, деспот тәбиәтини вә она гаршы мүбаризә апаран гүввәләрин чәсарәт вә мәрдлијини чох чанлы көстәрмишдир. Бу ичласларда Аслановун, кәнч прокурорун, Гүдрәтин вердикләри сарсыдычы чаваблар, бир гоча коммунистин чыхышы нә гәдәр мә'налы вә јериндәдир. Моллајев бу дүшмәнләрини вуруб ортадан чыхармаг үчүн тә'чили тәдбирләрә әл атыр, өз кабинетинә кәлиб гапыны дaлдан бәрк бағлајыр, телефонла Москваны истәјир. «Јухары, «һә» десәјди, Аслановла һагг-һесабы чүрүтмәјә узун вахт лазым дејилди: мәркәз белә мәсләһәт көрдү. Мәркәзин рә'ји беләдир. Асланов вәзифәдән көтүрүлсүн, бүронун тәркибиндән чыхарылсын». Бурада бу чәлладын ијрәнч симасыны көстәрмәк үчүн кичик, лакин чох мә'налы бир гејди дә лазым билирик. Моллајев истәмәдији адамы доладышдырмаг үчүн онун адына һәр чүр сахта бөһтанлар атыр вә ону да «дәлил-сүбутла» доғрултмаға чалышыр. Будур, Асланов һаггында мүсаһибинә белә бир әмр верир: «Мән сәһәр тездән Москваја учурам. Баша дүшдүн? Бу кечә! Јалныз бу кечә! Сәһәрә галса, арвад-ушағынла видалаш, һазыр ол! Кәлиб өзүнү апарачаглар?». Инсанлары күнаһсыз јерә чинајәтә сүрүкләјән бу деспот, һәмин адам «дәлил-сүбут, шаһид» истәјәндә јанына чағырыб дејир»: Шљапа! Отуз једдинчи ил јадындан чыхыб?».

Партијанын көстәрдији е'тимаддан суи-истифадә едән бу чәллад, Москванын — мәркәзин адындан да алчаг әмәлләрини һәјата кечирмәк үчүн истифадә едир. Моллајевин ифшасы, һәм дә дәриндән ифшасы бөјүк халг севинчинә сәбәб олур. Тәәссүф ки, финалда јазычы һәддән артыг хәсислик көстәрмишдир. Бурада сөзә бу гәдәр гәнаәт етмәјә еһтијач јохду. Бу елә бир сәһнәдир ки, бурада јазычы мүхтәлиф васитәләрдән истифадә едиб Моллајевин бүтүн чиркин симасыны бир күзкү кими көз өнүнә гоја биләрди. Бурада илләрдән бәри түстүләнә-түстүләнә јанан гәлбләрин алову гызышыб Моллајевин екземалы әлләрини, галын додагларыны, ејбәчәр, кобуд сифәтини, бүтүн бәдәнини јандырыб күлә дөндәрмәли иди.

Моллајев елә зәһәрли бир үнсүрдүр ки, онун пис әмәлләри бир саһә илә мәһдудлашыб галмыр, бир чох рајон вә кәндләрә дә јајылыр. Бу чәһәтдән Сарбан кәндиндә колхоз сәдри Имранла әмиси оғлу Дилман арасындакы ихтилаф диггәти чәлб едир. Моллајевә архаланыб бир чох чинајәтләр едән колхозун партија тәшкилаты катиби Әфганоғлуну өлдүрән, ферманын малыны оғурлајыб дағыдан Дилман вә намуслу колхоз сәдри Имран киши арасындакы ихтилаф да реалдыр вә инандырычы тәсвир олунмушдур. Моллајевин Дилманы—илк анда о гәдәр дә диггәти чәлб етмәјән бу чанини мүдафиә етмәси, Әфганоғлунун өлүмү кими «хырда бир мәсәлә» илә мәшғул олмасы да тәбиидир.

Моллајев деспот олдуғу гәдәр дә бичдир, сијасәтчидир; Дилман кими адамлары она көрә мүдафиә едир ки, беләләри јерләрдә онун бир нөв дајанағыны тәшкил едирләр. Моллајевин өзүнү «аличәнаб» кими көстәриб белә «хырда» адамлары мүдафиә етмәси онун алчаг тәбиәти илә бағлыдыр. Икинчи тәрәфдән Әфган—оғлунун өлүмү һәгигәтән Моллајевин «төкдүјү сајсыз-һесабсыз ганларын өнүндә хырда бир дамладыр» вә бу дамлалар бир јерә топлана-топлана бөјүк бир чинајәт көлү јаратмышдыр. Белә дамлаларла марагланмамаг, она е'тинасызлыг көстәрмәк Моллајеви тез мәһв едә биләрди.

(Арды вар)